

Vilniaus universitetas

Filosofijos fakultetas

Filosofijos institutas

Adomas Šulcas

Filosofijos studijų programa

Magistro darbas

Laiko metafizikos problema McTaggarto paradokso interpretacijose

Darbo vadovas: doc. dr. Jonas Dagys

Konsultantė: dokt. Živilė Pabijutaitė

Vilnius, 2020

TURINYS

SANTRAUKA.....	3
SUMMARY	4
ĮVADAS.....	5
1. J. M. E MCTAGGARTO ARGUMENTO PRIEŠ LAIKO EGZISTAVIMĄ PAGRINDAS	8
1.1. Laiko aprašymo būdai	8
1.2. Kismas	10
1.3. A sekos prieštaravimas	11
1.4. C seka – kismo iliuzijos paaiškinimas.....	15
2. MCTAGGARTO PARADOKSO METAFIZINĖS PRIELAIDOS	18
2.1. Argumentas iš „The Nature of Existence“.....	18
2.2. Egzistavimas ir realybė.....	22
2.3. Savybės.....	23
2.4. Substancija ir santykiai.....	24
2.5. Samprotavimo revizija.....	25
3. ATSAKAI MCTAGGARTO PARADOKSUI: PRIELAIDŲ NESUDERINAMUMAS	29
3.1. Kontrargumentai	29
3.2. Indeksavimas ir daiktų kismas	31
3.3. Perspektyvos atsiradimas McTaggarto paradokso interpretacijose	33
4. MCTAGGARTO PARADOKSO RECEPCIJA IR INTERPRETACIJOS	36
4.1. B seka – kismo problema.....	37
4.2. Hugh Melloro atsakas McTaggartui.....	38
4.3. Dabarties taškas ir A sekos teorijos.....	40
IŠVADOS.....	45
<i>Priedas</i>	46
VERTIMAI.....	46
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	49

SANTRAUKA

Laiko metafizikos problema McTaggarto paradokso interpretacijose

J. M. E. McTaggarto samprotavimas apie laiko nerealumą, dar vadinamas McTaggarto paradoksu, yra tapęs centrine analitinės laiko filosofijos dalimi. Šioje tradicijoje beveik visada laikomasi pozicijos, jog samprotavimas yra nepriklausomas nuo bet kokių metafizinių prielaidų ir turi platų interpretacijos bei taikomumo lauką. Todėl vėlesnėje analitinėje laiko filosofijoje buvo remiamasi McTaggarto paradoksu, naudojamas jo sukurtas žodynas, tačiau atmetami visi kiti filosofo samprotavimai.

Darbe remiamasi R. Ingthorssono pozicija, jog McTaggarto paradoksas yra susijęs su metafizinėmis prielaidomis, kurios iškeltos veikalė „The Nature of Existence“. Ginama tezė, jog tik eksplikavus ir įtraukus jas, yra įmanoma tiksli samprotavimo interpretacija, tačiau visi atsakai pateikti paradoksui į minėtąsias prielaidas neatsižvelgia. Pirmoji tezės dalis ginama pateikiant išsamias abiejų paradokso versijų analizes bei parodant, jog McTaggartas grindžia samprotavimo teisingumą naudodamas apibrėžimus, sąvokas bei prielaidas, pateiktas ankstesniuose „The Nature of Existence“ skyriuose. Antroji tezės dalis grindžiama analizuojant vėlesnių autorių pateiktus atsakymus samprotavimui ir nurodant jų ir McTaggarto metafizinių prielaidų nesuderinamumą. Galiausiai parodoma, jog beveik visi darbai, kurie rėmėsi paradoksu, jį interpretavo netiksliai.

Pagrindiniai žodžiai: McTaggarto samprotavimas, A seka, B seka, laiko metafizika

SUMMARY

The Problem of Metaphysics of Time in the Interpretations of McTaggart's Paradox

J. M. E. McTaggart's argument (paradox) for the unreality of time has become central to the analytic philosophy of time. Tradition has held the position that his argument is independent of any metaphysical premises and that it can be interpreted and applied widely. Thus, later developments in the analytic philosophy of time relied on McTaggart's paradox and the language it developed but ignored all other related arguments he proposed.

In this thesis it is argued that McTaggart's paradox can only be interpreted correctly if the metaphysical premises, outlined in "The Nature of Existence", are added to the argument, yet responses and critiques, provided by later authors, completely ignore them. This proposition relies on R. Ingthorsson's analysis of McTaggart's paradox and its relation to the metaphysical system outlined in "The Nature of Existence". The first part of the thesis is argued for by providing a detailed analysis of the two versions of McTaggart's paradox and by showing that he bases his argument on concepts, premises and definitions outlined in earlier parts of "The Nature of Existence". The second part of the thesis is argued for by showing that responses to the paradox rely on premises that are contradictory to the ones used by McTaggart. Finally, it is shown that nearly all developments that relied on the argument have interpreted it incorrectly.

Keywords: McTaggart's paradox, A series, B series, metaphysics of time

ĮVADAS

Britų idealistas Johnas McTaggartas Ellis McTaggartas XX a. pradžioje pateikė samprotavimą, neigiantį laiko realumą. Šis samprotavimas, kuris šiais laikais kartais vadinamas paradoksu, tapo kertine analitinės laiko filosofijos dalimi. Analitinės laiko filosofijos atstovai iki šiol naudoja McTaggarto sukurtą žodyną bei referuoja ir remiasi minėtoju samprotavimu. Vienas iš McTaggarto paradokso tariamų privalumų yra itin platus pritaikomumas, kadangi diskurse laikomasi nuomonės, jog validumas nėra priklausomas nuo metafizinių prielaidų, išreikštų kituose filosofo darbuose. Bet ar iš tiesų šis samprotavimas turi itin platų interpretacijos lauką, ir ar išties jis yra nepriklausomas nuo jokių metafizinių prielaidų? Tokių teiginių problemišumą parodo jau paties filosofo kūryba. McTaggarto brandžiausias darbas, sisteminės filosofijos dvitomis „The Nature of Existence“, kuriame yra pateikiama viena iš paradokso versijų, reikalauja nuoseklaus skaitymo, kadangi visi samprotavimai remiasi ankstesnių skyrių išvadomis bei sąvokų apibrėžimais. McTaggarto kūrybos sistemiškumui per visą analitinės laiko filosofijos istoriją dėmesio beveik nebuvo skirta.

Diskusiją aplink šį paradoksą galima išskirti į tris kategorijas – A arba B sekos teorijas ir kontrargumentus. Pirmajai ir antrajai kategorijai priklausantys autoriai dažniausiai kuria atitinkamas laiko teorijas bei remiasi bent viena iš McTaggarto samprotavimo dalių. A sekos teoretikai gina tezę, jog sąvokų „praeitis“, „dabartis“ ir „ateitis“ neveda prie prieštaravimo ir, dažniausiai, tezę, jog egzistuoja laiko tėkmė. B sekos teoretikai atmeta laiko tėkmės egzistavimą, tačiau bando pagrįsti kismo galimybę naudojantis tik sąvokomis „anksčiau“ ir „vėliau“. Trečiajai kategorijai priklausantys autoriai dažniausiai pateikia vieną ar kelis kontrargumentus McTaggarto paradoksui, tačiau daugiau diskurse nedalyvauja.

Diskusija apie A ir B sekos teorijas bei jų pritaikomumą yra šiek tiek prigesusi, kadangi abiejų pusių atstovai neatranda tinkamo atsakymo oponentų kontrargumentams. Šie kontrargumentai paprastai remiasi bandymu parodyti, jog viena pusė priima bent vieną nereflektuotą ir nepaaiškintą prielaidą. Pastarųjų metų darbuose ieškoma naujų A ir B sekos teorijų interpretacijų bei siekiama rasti būdų vienu ar kitu požiūriu jas derinti.

Aktualumas. McTaggarto paradokso įtaka analitinei laiko filosofijai yra milžiniška, kadangi beveik visi šios srities autoriai remiasi šiuo samprotavimu. Įtaką ženkliai padidino manymas, jog paradoksas yra nepriklausomas nuo metafizinių prielaidų bei turi platų interpretacijos lauką. McTaggartas taip pat padėjo pagrindą didžiai daliai analitinės laiko filosofijos diskurso žodyno.

Diskusija dėl McTaggarto samprotavimo išvadų neblėsta. Šiuolaikinėje filosofijoje, priešingai nei XX amžiuje, bandoma suderinti A ir B sekas, ieškoma naujų būdų įveikti senus kontrargumentus (pavyzdžiui, kismo negalimybę B sekose). Tiesa, nėra jokių radikaliai naujų pozicijų, kadangi visos pozicijos laiko atžvilgiu išvedamos iš vieno šaltinio – McTaggarto paradokso.

Tikslas ir uždaviniai. Darbo tikslas – išnagrinėti abi McTaggarto paradokso versijas, pateiktas skirtinguose šaltiniuose, pagrįsti metafizinių prielaidų būtinumą tiksliai jų interpretacijai bei, laikantis naujojo požiūrio, atsižvelgiančio į autoriaus metafizines prielaidas, pateikti žinomiausių analitinės laiko filosofijos autorių samprotavimų analizę. Pirmas uždavinys – apžvelgti ir pateikti išsamius McTaggarto paradokso aprašymus bei parodyti, jog jų interpretacijai yra būtinos filosofo pateiktos metafizinės prielaidos. Antras uždavinys – naudojantis siauresne paradokso interpretacija įvertinti McTaggartui pateiktus kontrargumentus bei A ir B teoretikų samprotavimus. Pirmajam uždaviniui skiriamas pirmasis ir antrasis skyrius. Antrajam uždaviniui skiriami trečiasis ir ketvirtasis skyriai.

Ginamieji teiginiai. Ginama tezė, jog interpretuodami McTaggarto paradoksą privalome atsižvelgti į išreikštas metafizines prielaidas, tačiau beveik visa kritika, kuri buvo pateikta šiam samprotavimui, į jas neatsižvelgia. Metafizinių prielaidų neįtraukimas į interpretaciją lemia paradokso iškraipymą ir, neretai, netikslų argumentavimą. Pirmoji tezės dalis ginama argumentuojant, jog McTaggarto paradoksas yra išvada, plaukianti iš ankstesnių filosofo samprotavimų, bei remiasi sąvokomis, aprašytomis kitose „The Nature of Existence“ dalyse. Antroji tezės dalis ginama analizuojant kontrargumentus bei kitus atsakymus McTaggarto paradoksui, atskleidžiant, kokiomis prielaidomis apie laiką remiamasi, ir parodant, jog pastarosios yra nesuderinamos su tomis, kurias naudoja filosofas.

Metodas. Darbe laikomasi Rögnavaldur Ingthorssono nuostatos, jog McTaggarto paradoksas yra priklausomas nuo metafizinių filosofo prielaidų. Šiai nuostatai pagrįsti pateikiami paties McTaggarto teiginiai, teksto ištraukos bei autoriaus minėtos metafizinės prielaidos.

Tolimesnėse darbo dalyse naudojamos nauja McTaggarto samprotavimo interpretacija ir analizuojami kitų autorių atsakymai filosofui. Remiamasi analitinės laiko filosofijos pasižymėjusių autorių (Hugh Melloro, Nathano Oaklanderio bei keleto kitų) darbais. Parodoma, jog jų darbuose neatsižvelgiama į McTaggarto pateiktus kontrargumentus ar jo priimtas prielaidas, todėl pateikti kontrargumentai neatsako į paradokso iškeltas problemas.

Tyrimų apžvalga. Lietuvoje McTaggarto argumentas tyrinėtas mažai. Vienintelis lietuviškas šaltinis – Jono Dagio „J. McTaggartas ir H. Melloras apie laiką“ (2008). Straipsnyje

bandoma pateikti sprendimo būdą McTaggarto paradoksui pasiremiant Melloro argumentais. Prieinama išvados, jog būtina peržiūrėti ontologines prielaidas.

Pasaulinėje literatūroje McTaggarto paradoksas nagrinėjamas itin plačiai. Svarbiausi šio diskurso autoriai yra Hughas Melloras (1998), Nathanas Oaklanderis (1996; 2009; 2010; 2015), kurie bando pagrįsti kismo galimybę B sekose ar kitaip gina šį laiko aprašymo būdą; Quentinas Smithas (1993; 1994), kuris teigia, jog A seka nėra prieštaringa; R. Ingthorssonas (1998; 1999; 2016) bei Charlie'is Dunbaras Broadas (1931; 1938), kurie dėl skirtingų priežasčių mano, jog jokio paradokso nėra. Galiausiai, Michaelo Dummetto „A Defense of McTaggart's Proof of the Unreality of Time“ (1960) yra diskursui itin svarbus darbas, kuris šiek tiek reformuluoja McTaggarto paradoksą.

Pasaulinėje literatūroje taip pat egzistuoja daugybė mažiau reikšmingų straipsnių ar knygų, kadangi daug autorių pateikdavo vieną ar kelis kontrargumentus, tačiau daugiau aktyviai diskurse nedalyvaudavo.

Naujumas. McTaggarto metafizinių prielaidų svarbą paradokso interpretacijai aptaria tik anksčiau minėtas Ingthorssonas. Daugiau autorių, pamininčių ar reflektuojančių jų svarbą, nėra. Priešingai, dėl C.D. Broado ir kitų autorių įtakos (McTaggarto samprotavimas yra nepriklausomas nuo kitų šio filosofo teiginių apie tikrovę) susiformavo nuostata, jog paradoksas gali būti interpretuotas be metafizinių prielaidų.

Darbe pateikiamas naujas būdas interpretuoti McTaggarto paradoksą. Pateikiami argumentai, kurie parodo, jog metafizinės prielaidos yra neatsiejama šio samprotavimo dalis. Taip pat parodoma, jog didžioji dalis analitinės laiko filosofijos rėmėsi per plačiomis šio samprotavimo interpretacijomis. Galiausiai, užklausiama McTaggarto paradokso svarba tolimesnei analitinės laiko filosofijos raidai.

1. J. M. E MCTAGGARTO ARGUMENTO PRIEŠ LAIKO EGZISTAVIMĄ PAGRINDAS

1.1. Laiko aprašymo būdai

Dažniausiai svarstoma ir daugeliui analitinės filosofijos atstovų pažįstama McTaggarto laiko nerealumo argumento versija pateikta *Mind* žurnale, straipsnyje „The Unreality of Time“ (1908). Šį straipsnį nurodo daugelis McTaggarto kritikų (Schlesinger 1971; Mellor 1998; Dagys 2008; Rettler, 2012 ir kt.). Kiti autoriai remiasi samprotavimu, pateiktu veikalo „The Nature of Existence“ antrajame tome (Broad 1931 ir 1938; Prior 1967; Parsons 2002 ir kt.). Nors kai kurie autoriai remiasi pastaruoju veikalu ir samprotavimu jame, McTaggarto paradoksas suprantamas kaip nepriklausomas nuo filosofinės sistemos, kuri buvo sukurta pirmame „The Nature of Existence“ tome (Oakeley, 1930: 175, Mink, 1960: 252).

Nors šio argumento analizė atlikta daugybę kartų skirtinguose šaltiniuose, šiuo atveju tai atlikti naudinga siekiant parodyti sąvokų daugiaprasmiškumą paradokse. McTaggartas straipsnį pradeda nuo to, ką jis pats laiko kiek paradoksalia pozicija – pripažinimu, jog laikas nėra realus (1908: 457). Tikėdamasis paaiškinti šios išvados pagrįstumą, McTaggartas pradeda nuo kalbos analizės.

Teigiama, jog apie laiką kalbama dviem būdais (1908: 458):

1. Naudojant sąvokas „anksčiau“ ir „vėliau“ („*earlier*“, „*later*“ arba „*earlier than*“, „*later than*“).
2. Naudojant sąvokas „praėjus“, „dabartis“, „ateitis“ („*past*“, „*present*“, „*future*“).

McTaggartas, prieš suteikdamas šioms sekoms pavadinimus, atkreipia dėmesį į skirtingą kintamumo statusą. Pirmosios sekos pozicijos laiko atžvilgiu yra amžinos, o antrosios – kintamos (ibid.). Pozicijų amžinumas, priešingai nei iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti, nėra objektyvesnė laiko aprašymo forma. McTaggartui fundamentalesnė ir svarbesnė seka yra antroji.

McTaggartas sekoms suteikia pavadinimus: pirmoji yra įvardijama kaip B seka, o antroji – kaip A seka. Pateikiami dar keli apibrėžimai (ibid.):

1. Padėties laike (*a position in time*) turinys yra įvykis.
2. Turinį bet kurioje vienoje laiko vietoje sudaro įvykių daugis.

3. Vieta laike yra laiko momentas.

McTaggartas, tiesa, tik pateikia gana skurdžius apibrėžimus, o straipsnyje šių sąvokų plačiau neaptaria. Turbūt dėl šios priežasties kritinėje literatūroje šie apibrėžimai dažniausiai paliekami nuošalėje. Tik A. N. Prioras abejoja McTaggarto „vietos laike“ sąvokos pagrįstumu (1967: 5).

McTaggartas tęsia savo argumentą įvertindamas sekų svarbą laiko aprašyme. Filosofas pastebi, jog laiką įmanoma stebėti¹ tik kaip sudarytą iš abiejų sekų, kadangi patirtyje pasirodo tik patys įvykiai. Šiuos įvykius vėliau surikiuojame pagal A ar B sekos sąvokas, priskirdami praeitį įvykiams, kurie jau buvo, ar numatymą įvykiams, kurie dar tik bus (1908: 458). Tiesiogiai, pasak McTaggarto, patirti galime tik įvykius, kurie yra dabartyje.

Teigiama, jog laiko tėkmė gali būti tik iliuzija. Tokiu atveju egzistuoja laikas, aprašytas B sekos sąvokomis. Nors laiko tėkmės patyrimas šiuo atveju nėra įmanomas, McTaggartas mano, jog tuomet būtų galima apie laiką mąstyti sąvokomis (1908: 459). Tokia pozicija filosofui neatrodo priimtina, kadangi jis pripažįsta A seką kaip fundamentalesnę ir svarbesnę laikui: „Manau, jog [ši pozicija] yra neapginama, kadangi, kaip minėjau anksčiau, man atrodo, jog A seka yra esminga laiko prigimčiai, o bet koks keblumas, kylantis iš A sekos vertinimo kaip realios, yra kartu pritaikomas ir laiko vertinimui kaip realaus.“² McTaggartas šiuo teiginiu atskleidžia neišsakytą prielaidą: kalba ir ontologija yra susieta specifiniu ryšiu. Ši prielaida dažniausiai pateikiama šitaip: prieštaravimai negali egzistuoti tikrovėje ir nei viena sąvoka, kuri yra prieštaringa, negali referuoti į tikrovę (Dagys 2008: 116).

McTaggartas iškelia pagrindinę darbo prielaidą (1908: 459): „Turbūt, manau, būtų visuotinai pripažįstama, jog laikui būtinas kismas.“³ Tiesa, filosofas vartoja kismo sąvoką ypatingu būdu, kuris detalizuojamas tik „The Nature of Existence“. Straipsnyje „The Unreality of Time“ šios sąvokos vartojimas nėra išskleidžiamas.

Įsivedęs šią prielaidą, McTaggartas pradeda laiko analizę nuo B sekos. B seka gali aprašyti laiką tik tada, jei, naudojantis jos sąvokomis, yra įmanoma aptikti kaitą tarp įvykių. Tokia kaita įmanoma tik tada, jei vienas įvykis pavirsta į kitą. McTaggartas teigia, jog toks pasikeitimas neįmanomas. Jei įvykis M yra anksčiau nei N, tai jis visada buvo, yra ir bus

¹ J. M. E. McTaggarto ontologijai itin svarbus skirtumas tarp to, kas pasirodo patirtyje (*appearances*), ir to, kas realu (*real*), kuris aiškiau pasirodo tik veikale „The Nature of Existence“. Tiesa, pastarajame veikale jau kalbama ne apie pačio laiko, o apie *įvykių stebėjimą*.

² Žr. *Vertimai*, 1

³ Žr. *Vertimai*, 2

anksčiau nei N, kadangi B sekos santykiai yra amžini (ibid.). Du ar daugiau įvykių, susieti per sąvokas „anksčiau nei“ ar „vėliau nei“, visada išlaiko savo pozicijas laike, todėl nė vienas iš santykio dalyvių negali nei prasidėti, nei baigtis. McTaggartas aptinka tokią pačią problemą teigime, jog įvykiai galėtų susijungti, tačiau bent vienu aspektu išlaikyti savo tapatybę. Tapatybės išlaikymas nėra įmanomas, kadangi vienam įvykiui tapus kitu vienas iš jų turi išnykti.

Įvykių tapsmo ir nykimo kaita, McTaggarto nuomone, nėra įmanoma, todėl reikia ieškoti alternatyvos. Tik atradus tokią alternatyvą būtų įmanoma kalbėti apie laiko realumą.

1.2. Kismas

Alternatyva randama tik per A sekos sąvokas, kurios aprašo bet kokį įvykį. Toks sprendimas, McTaggarto nuomone, įmanomas, kadangi, įvykiui keičiantis iš ateities į dabartį, o vėliau į praeitį, yra išlaikoma tapatybė (1908: 460). Įmanomo kismo paaiškinimui tekste paimamas Anglijos karalienės Anos mirties įvykio pavyzdys. Viskas, kas jį sudaro (mirtis, su ja susijęs asmuo, priežastys, pasekmės ir taip toliau), yra amžina. Ir laiko pradžioje, ir galimoje pabaigoje tai buvo Anglijos karalienės mirties įvykis. Kismas galimas tik jam judant nuo tolimes ateities iki artimesnės, tada iki dabarties ir galiausiai šiam pereinant į praeitį (ibid.). Tokiu atveju pripažįstama, jog tai yra vienintelis įmanomas įvykių kismas. McTaggartas prieina prie dviejų tarpinių išvadų (ibid.):

- 1) Be A sekos negali būti kismo.
- 2) B seka nėra pakankama kismui aprašyti.

Svarbu pastebėti, jog McTaggartas neteigia, jog B seka bendrai nėra tinkama laiko aprašymui. Filosofas pripažįsta, jog „anksčiau nei“ ir „vėliau nei“ yra laiko aprašymo būdai, tačiau, kadangi jie nėra pakankami kismui, B seka tampa ontologiškai priklausoma nuo A sekos. Šios tarpinės išvados bei prielaida apie laiko prigimtį lemia A sekos būtinumą, kadangi tai yra vienintelis įmanomas aprašymo būdas. Jei šis aprašymo būdas būtų netinkamas, tuomet McTaggartui tektų pripažinti, jog laikas negali egzistuoti.

Tęsdamas savo argumentaciją, McTaggartas teigia, jog iš laiko atėmus A sekos sąvokas, vis dar liktų viena, iki šiol neanalizuota, seka. Filosofas ją pavadina C seka (1908: 462). C seka yra įvykiai, kurie yra sutvarkyta seka, pavyzdžiui, M, N, O, P. Tokiu atveju, teigia McTaggartas, žinome, jog įvykiai nėra sutvarkyti tvarkomis N, M, O, P ar kaip nors

kitaip. C seka, žinoma, negali būti temporalinė seka, kadangi pereinant nuo vieno įvykio prie kito neįvyksta kismas.

McTaggartas pastebi, jog jo aprašytoje C sekoje nėra jokios krypties, tik eiliškumas. Sutvarkyta aibė, kuri sudaryta iš elementų M, N, O ir P, gali būti pagal B seką suteikta dvejopa tvarka – nuo M iki P ir nuo P iki M (ibid.). Paprastai natūraliau atrodo įvykiai, išdėstyti nuo anksčiausio iki vėliausio, tačiau tai tėra konvencija.

Kadangi C seka neturi savaiminės krypties, ją galima suteikti įtraukiant A sekos elementus. Pasirinkus kažkurį C sekos aibės elementą kaip dabartį ir sutarus, jog į vieną pusę nuo pasirinktojo įvykiai yra buvę, o į kitą pusę dar tik bus, įgaunamas kismas. Prieinama prie kelių tarpinių išvadų:

- 1) Laiko aprašymui nereikia jokių kitų būdų, išskyrus A ir C sekas.
- 2) A ir B sekos priklauso laiko esmei.
- 3) A ir C sekos yra pamatinės⁴.
- 4) B seka nėra fundamentali ir gali būti redukuota į C ir A sekas.

McTaggartas teigia pasiekęs tik dalį norimo rezultato. Iki šio momento jo tikslas buvo parodyti, jog B ir A sekų sąvokos yra būtinos laiko egzistavimui (1908: 464). Jau kiek anksčiau aptarta, jog B sekoje negali būti kismo, todėl pastaroji negali pilnai aprašyti laiko, tačiau iš minėtųjų tarpinių išvadų matoma galimybė išvesti B seką iš A sekos. Vadinasi, laiko egzistavimo galimybei būtinas tik A sekos neprieštaringumas. Jei A seka pasirodytų esanti prieštaringa, tuomet laikas negalėtų būti realus.

1.3. A sekos prieštaringumas

Prieš pereidamas prie pagrindinės argumento dalies, McTaggartas apsveria du argumentus prieš A sekos būtinumą laikui. Pirmasis argumentas prieš A sekos reikalavimą pasitelkia įsivaizduojamus ar netikrus įvykius, pavyzdžiui, Don Kichoto nuotykius. Šie įvykiai negali būti aprašyti A sekos sąvokomis, kadangi Don Kichoto nuotykiams nepriklauso tikrovės laiko tėkmei, tačiau juos nesunkiai galima suskirstyti naudojantis „anksčiau“ ar „vėliau“. Įvykių realumas ar tikėjimas jų realumu niekaip nepakeičia A sekos statuso, kadangi net klaidingai manant apie jų tikrumą šiems bus priskiriamas momentas laike. Tiesa, McTaggartas šiame

⁴ McTaggartas naudoja sąvoką *ultimate*. Tinkamo tiesioginio vertimo šiam žodžiui rasti nepavyko, tačiau iš konteksto gana aišku, jog referuojama į išvedimo ir redukcijos neįmanomybę.

straipsnyje neaptaria pagrindo, kuriuo skirsto įvykius į realius arba nerealius. Tai padaroma tik „The Nature of Existence“.

Antrasis argumentas prieš A sekos naudojamą laiko aprašymui yra vienos laiko linijos neigimas. Šio argumento proponentai, pasak McTaggarto, teigia, jog gali egzistuoti daugybė tiesiogiai tarpusavyje nesusijusių laikų (1908: 466). Žinoma, kaip mini pats autorius, tai jo argumento prieš laiko realumą niekaip nepakeistų, kadangi jo siekis šioje teksto dalyje yra įrodyti A sekos prieštarumą. Jei A seka yra prieštaringa, nebūtų įmanoma įsivaizduoti vienos (tuo labiau, kelių) laiko tiesės.

McTaggartas pereina prie antrosios savo argumento dalies ir pateikia dar keletą prielaidų:

- 1) A sekos sąvokos priklauso įvykiams.
- 2) Įvykiai yra praeityje, dabartyje arba ateityje.
- 3) Laiko momentai yra atskiros realybės (*separate realities*), kurios taip pat yra praeityje, ateityje ar dabartyje.
- 4) A sekos sąvokos gali būti savybės arba santykiai.

McTaggartas teigia, jog būsimasis argumentas galioja abiem (4) atvejais. A sekos sąvokos gali būti tiek savybės, tiek santykiai, minėtojo argumento tai niekaip nepakeistų. Žinoma, McTaggartas pasirenka analizuoti abu atvejus.⁵

Nors A sekos sąvokų interpretavimas kaip santykių, McTaggarto nuomone, atrodo lengviau pagrindžiamas greitai parodoma, jog šitoks supratimas yra problemiškas. Jei bet kuri minėtoji sąvoka būtų santykis, tada jis turėtų būti bent iš dviejų narių. Pirmasis narys būtų įvykis ar momentas, o antrasis – kažkas už laiko sekos ribų (1908: 468). Atsakymo apie tai, kokia ta antroji santykio dalis, McTaggartas nepateikia, kadangi, pasak jo, greit pasirodo daug sudėtingesnė problema.

Paskutinė argumento dalis pradeda nuo prielaidos, jog visos trys A sekos sąvokos („praeitis“, „dabartis“, „ateitis“) yra tarpusavyje nesuderinamos. Kiekvienas įvykis turi visus tris santykius (ar savybes) vienu metu. Jei įvykis M yra praeityje, tuomet jis yra buvęs dabartyje ir ateityje. Jei M yra ateityje, tuomet jis bus dabartyje ir praeityje (1908: 468).

Dažniausiai pateikiamas atsakymas, jog bet koks įvykis A sekos sąvokas turi skirtingais laikotarpiais. Į tokį atsakymą McTaggartas reaguoja šitaip:

⁵ McTaggartas A sekos sąvokas laiko santykiais; kaip jis pats sako, tai lengviau pagrindžiamas supratimo būdas (*a more reasonable view*).

Jis [įvykis] yra dabartyje, bus praeityje ir yra buvęs ateityje. Arba jis yra praeityje, buvo ateityje ir dabartyje, arba, kitu atveju, yra ateityje ir bus dabartyje ir praeityje. Šios savybės yra nesuderinamos tik tuomet, jei jos turimos vienu metu, o šiuo atveju prieštaravimo nėra, kadangi kiekviena sąvoka turi jas paeiliui. Tačiau šis paaiškinimas įtraukia į ydingą ratą. Paaiškinimas priima laiko egzistavimą kaip prielaidą, siekiant paaiškinti koku būdu [laiko] momentai yra praeityje, dabartyje ir ateityje. Tokiu atveju laikas turi būti priimtas kaip prielaida norint paaiškinti A seką. Tačiau jau anksčiau matėme, jog A seka turi būti priimta kaip prielaida norint paaiškinti laiką. Tuomet A seka turi būti priimta kaip prielaida, norint paaiškinti A seką. Akivaizdu, jog tai ydingas ratas.⁶

McTaggartas tuomet šiek tiek išskleidžia savo supratimą apie sąvokas „bus“ „buvo“ ir „yra“. Teigiama, jog „buvo“ atskiriamas nuo „yra“ tik kaip egzistencija praeityje ir ne dabartyje, o „bus“ tik kaip egzistencija ateityje ir, kartu, nei dabartyje, nei praeityje (1908: 468–469). Kai kurie logikai abejoja būtent šia McTaggarto argumento dalimi. Pasitelkiant predikatų indeksavimą, galima pripažinti, jog temporaliniai predikatai turi trivietį (ar net platesnį) aprašymą. Pavyzdžiui, x yra sulenktas laiko momentu t išreiškiamas „[Sulenktas(x,t)]“ (Rettler 2010: 433). Tokiu atveju įvykis (kurį pažymėtume m) galėtų turėti A sekos sąvokas skirtingais laiko momentais t , pavyzdžiui, „[praeityje(m, t)]“. Tai reikštų, jog įvykis m laiko momentu t yra praeityje. Rettler teigia, jog šitaip aprašant laiko santykius McTaggarto argumentą būtų galima priimti kaip nepilną aprašymą, todėl, iš esmės, kaip neprasmingą (ibid.).

Filosofo siekis yra parodyti, jog toks A sekos sąvokų vartojimas veda į begalinį regresą arba į ydingą ratą. Jei pripažįstama, jog įvykis M yra dabartyje, buvo ateityje ir bus praeityje, tuomet sukuriama antroji A seka (1908: 469). Ši naujoji seka atsiranda, kadangi sąvokos *yra*, *buvo* ir *bus* nurodo į atskirus laiko momentus, nepriklausomai nuo sąvokų *dabartyje*, *ateityje*, ir *praeityje*. Taigi, teiginį galima reformuluoti į „įvykis M yra dabarties dabartyje, praeityje ateityje ir ateityje praeityje“ (Dainton 2010: 16). Norėdami paaiškinti tokį teiginį sukuriame devynis predikatus vietoj trijų. Tą patį metodą galima pritaikyti ir naujajai sekai, taip sukuriant begalinį regresą.

Ši argumento dalis neišvengiamai susijusi su McTaggarto supratimu apie *copula* (šiuo atveju „bus“, „yra“, „buvo“), kadangi jam šios sąvokos tapčios A sekos sąvokoms. Jei jos yra tapčios, tuomet priskiriant „praeities“, „dabarties“ ar „ateities“ savybes vyks nuolatinis

⁶ Žr. *Vertimai*, 3.

regresas dauginant sąvokas. A. N. Prioras⁷, analizuodamas McTaggarto argumentą, pateikia tokį atsakymą (1967: 5–6):

Net jei kažkas mus verčia atlikti šiuos veiksmus, prieštaravimus gauname tik kas antrą kartą ir nėra akivaizdu, kodėl turėtume pasirinkti pastarąsias, o ne pirmąsias, kaip sustojimo tašką. Tačiau kodėl išvis turime atlikti klaidingus veiksmus? Bent po pirmųjų kelių kartų, pastebėjus vargus, į kuriuos mus tai įtraukia, kodėl neperėjus tiesiai prie teisingosios versijos?⁸

Tiesa, Prioro tolimesnis argumentas šiek tiek prasilenkia su McTaggarto filosofijos pagrindais. Pirmasis teigia, jog problema kyla dėl bandymo paversti temporalines *copula* ant-laikiškomis, priskiriant jas įvykiams ar laiko momentams (ibid.). Predikatų priskyrimas skiriasi, kadangi Prioras vartoja tokias konstrukcijas kaip „X buvo Y“ (ibid.). Prioras neteisingai McTaggartui priskiria du dalykus: laiko egzistavimo statusą bei savybių kismą. Laiko egzistavimo statusą aptarsiu vėlesniuose skyriuose, o savybių kismas, kaip minėta anksčiau, galimas tik tada, kai keičiasi įvykio buvimas praeityje, dabartyje ar ateityje (1908: 460).

Šis trijų nesuderinamų predikatų (ar santykių) priskyrimas vienam įvykiui sudaro McTaggarto argumento pagrindą. Kritinėje literatūroje tai yra prielaida, kuria abejojama bene dažniausiai (Dagys 2008: 118; Craig 1998: 123–125 ir 2000: 179; Oaklander 2009: 229–230). Atsisakyti bent vienos iš kitų dviejų (laikui būtinas kismas ir A bei B sekos egzistavimas) yra gana sudėtinga, kadangi jos atrodo akivaizdžiai teisingos.

McTaggartas tęsia argumentą bandydamas A sekos sąvokas interpretuoti kaip savybes. Įtraukiamas fenomenologinis aspektas, aptariant patirties lauką – numatymą, patyrimą ir atmintį. Žinoma, McTaggarto argumento fenomenologinis aprašymas niekaip nekeičia, kadangi, kaip teigia autorius, laiko patyrimas nėra pats laikas (1908: 469): „Be abejonės, mano M patyrimo tikėjimasis, pati patirtis ir jos atmintis yra trys skirtingos būsenos, kurios turi skirtingas savybes. Tačiau tai nėra ateities M, dabarties M ir praeities M, kurios turi šias tris skirtingas savybes.“⁹ Net tokiu atveju, jei A sekos sąvokos būtų savybės, teigia McTaggartas, iškiltų tos pačios problemos, kaip ir joms būnant santykiais.

Taigi, McTaggartas prie išvados apie laiko nerealumą prieina šitaip:

⁷ A. N. Prioras remiasi McTaggarto argumentu, aprašytu veikale „The Nature of Existence“. Nors šie argumentai šiek tiek skiriasi, abiejuose leidimuose ši dalis yra beveik identiška.

⁸ Žr. *Vertimai*, 4.

⁹ Žr. *Vertimai*, 5.

- 1) Jei tikrovėje egzistuoja laikas, jam yra būtinas A sekos egzistavimas.
- 2) Tai, kas veda prie prieštaravimo, negali egzistuoti tikrovėje.
- 3) A sekos pritaikymas tikrovei veda prie prieštaravimo.
- 4) A seka egzistuoti negali.
- 5) Laikas negali egzistuoti.

Pripažįstama, jog laikas negali egzistuoti. Jei šį argumentą laikytume validžiu, tuomet reikėtų paaiškinti įsitikinimo apie laiko egzistavimo bei kismo genezę. McTaggartas atsakymą į šios iliuzijos kilmę pateikia pasinaudodamas anksčiau įvesta C seka.

1.4. C seka – kismo iliuzijos paaiškinimas

Paskutinėje teksto dalyje McTaggartas pereina prie bandymo paaiškinti įsitikinimo apie laiko realumą genezę. Šis įsitikinimas, pasak filosofo, kyla iš tiesioginės patirties lauko (1908: 471).

McTaggartas aprašo suprastosios dabarties horizontą¹⁰ – tai, kas patenka į visas turimas dabarties tiesiogines juslines patirtis. Visa, kas lieka už tiesioginės patirties ribų, priklauso atminčiai ar tikėjimuisi. Teigiama, jog dabarties horizontas gali būti nevienodo turinio ir talpumo dviem skirtingiems subjektams tuo pačiu metu. Įvykis M gali būti dabartyje X, Q, Y ir R patyrimui, tačiau vėliau pereiti į praeitį subjektui Q. Tokiu atveju, M būtų ir praeityje, ir dabartyje (1908: 472).

Žinoma, McTaggartui toks laiko aprašymas yra netinkamas. Filosofas siekia kalbėti apie laiką kaip priklausantį tikrovei, o ne tik subjektyvią patirtį. Vertinant iš tikrovės perspektyvos, įvykis M turėtų būti tik praeityje arba tik dabartyje (ibid.).

Šia skirtimi tarp patirties dabarties horizonto ir įvykių dabarties McTaggartas siekia paaiškinti priežastį, dėl kurios laiko realumo neigimas gali atrodyti paradoksiškas. Patirties lauke laiko tėkmė atrodo daug akivaizdesnė, todėl bandoma ją priskirti įvykiams (1908: 473): „Mūsų patirties lauko dabarties horizontas, kuris skiriasi tarp tavęs ir manęs, negali sutapti su stebimų įvykių dabartimi. [...] Abiejų hipotezių atveju (tiek jei priimtume, jog laikas yra realus, tiek jei priimtume, jog jis nėra realus) viskas, kas stebima per dabarties horizontą, bet niekas,

¹⁰ Vartojama „specious present“ (*suprastoji dabartis*) sąvoka, atrodo, patogiau verčiasi į fenomenologijoje pažįstamą horizonto sąvoką.

net patys stebėjimai, nėra dabarties horizonte.“¹¹ Ši skirtis sukelia kismo iliuziją ir norą įvykiams priskirti tėkmę, kuria pasireiškia tik patirtyje.

McTaggartas prieina prie galutinės išvados – A ir B sekos negali aprašyti tikrovės, todėl egzistuoti negali. Lieka tik C seka, kuri, kaip minėta anksčiau, negali būti atmesta, kadangi yra fundamentali ir neredukuojama. A sekos prieštaravimas negali paneigti C sekos. Pastaroji gali egzistuoti, tačiau tuomet įvykiai sudarytų nelaikišką (*non-temporal*) seką. Tokiu atveju tikrovė būtų tiesiog tam tikra tvarka sudėlioti įvykiai (pavyzdžiui, M, N, O). N iš tiesų būtų „tarp“ M ir O įvykių ir, kartu, tiesioginė patirtis leistų šią seką suprasti kaip kryptį turintį eiliškumą (1908: 473).

McTaggartas straipsnį baigia pateikdamas dar keletą apmąstymų apie C seką, tačiau argumentas jau niekaip nebėra pratęsimas. Kritinėje literatūroje retai kalbama apie C sekos svarbą, tačiau, priėmus McTaggarto samprotavimą, ji pasidaro kiek aiškesnė. Pastaroji lieka kaip būdas paaiškinti įvykių atsiradimą ir pasiteikimą tikrovėje. Jei C seka būtų prieštaringa, tuomet McTaggartas negalėtų niekaip paaiškinti stebėjimo metu priskiriamos tvarkos tikrovei. Taigi, „The Unreality of Time“ McTaggartas ne tik pateikia samprotavimą prieš laiko egzistavimą, bet ir paaiškinimą, kodėl pastarasis gali atrodyti prieštaringas.

Analitinėje filosofijoje įsigaliojo istorinė tradicija minėtąjį argumentą vertinti kaip savipakankamą (Mink 1960: 252; Oakeley 1930: 175). Žinoma, daugeliu atvejų autoriai nekomentuoja pasirinkto interpretacinio lauko, o tiesiog pateikia savo kritiką bei samprotavimo analizes, tarsi McTaggarto paradoksas galėtų galioti visais atvejais. Deja, skaitant „The Unreality of Time“ lieka daugybė neaiškių prielaidų, kurias McTaggartas aptaria tik „The Nature of Existence“ pirmame ir antrame tomuose (t. y. kaip apibrėžiamas kismas, kas yra įvykis, substancija, grupės ir taip toliau). Kritinėje literatūroje neretai galima rasti šiek tiek abejonę keliančių McTaggartui priskiriamų prielaidų. Pavyzdžiui, Judith Jarvis Thomson teigia (2001: 232–235): „Dar daugiau, egzistuoja daugybė vietų tekste, kurios parodo, jog jis [McTaggartas] mano, kad išties užtektų ir B sekos laiko egzistavimui¹²“ arba „Siūlau priimti prielaidą, jog McTaggartas mano, kad nėra tokios savybės kaip „karštis“.“¹³ Pirmosios citatos atveju „The Unreality of Time“ paskiriama nemaža dalis teksto įrodymui, jog B seka yra netinkama laiko egzistavimui. Antrosios citatos atveju „The Nature of Existence“ skyriuje „Qualities“ McTaggartas pateikia argumentus savybių egzistavimui (1921: 60–64). Filosofas

¹¹ Žr. *Vertimai*, 6.

¹² Žr. *Vertimai*, 7.

¹³ Žr. *Vertimai*, 8.

išskiria keletą savybių tiesiogiai (1921: 62): „Gerumas, laimingumas, raudonumas ir saldumas yra savybės.¹⁴“ Tokiu atveju akivaizdu, jog karštis taip pat būtų savybė.

Tokių pavyzdžių kritinėje literatūroje nesunkiai galima rasti ir daugiau: G. Schlesinger pateikia netikslias citatas iš „The Unreality of Time“ (1971: 669–670), A. N. Prioras, kaip minėta anksčiau, pakeičia įvykių apibrėžimą ir suteikia savybių kismą. Galiausiai, kai kurie autoriai teigia, jog McTaggartas klaidingai interpretuoja Russello laiko teoriją, todėl pirmojo samprotavimas prieš laiko realumą yra klaidingas (Tegtmeier 2007: 55–56). Žinoma, toks kaltinimas skamba kiek absurdiškai, žinant, jog McTaggartas savo samprotavimą pateikia nepriklausomai nuo Bertrando Russello. Pastarojo argumentas analizuojamas tik kaip galimas atsakas į iškeltą paradoksą (McTaggart 1927: 14–16).

Visavertei McTaggarto argumento analizei, matyt, būtina įtraukti metafizines prielaidas iš „The Nature of Existence“ abiejų tomų. Tuomet, turint aiškesnes sąvokų apibrėžtis bei papildomas prielaidas, bus galima grįžti prie argumento ir tiksliau nusakyti jo taikymo ribas.

¹⁴ Žr. *Vertimai*, 9.

2. MCTAGGARTO PARADOKSO METAFIZINĖS PRIELAIIDOS

2.1. Argumentas iš „The Nature of Existence“

„The Nature of Existence“ skyriuje „Time“ McTaggartas pateikia argumentą prieš laiko realumą. Nemaža dalis argumento, pateikto šiame tekste, yra teksto iš žurnalo „Mind“ kopija. Identiškos teksto dalys šiame aptarime bus praleistos.

Šioje argumento versijoje galima aptikti McTaggarto ontologijos svarbą. Aptardamas kismo galimybę, filosofas atskleidžia supratimą apie šį procesą (1927: 11–12): „Tačiau negalėtų būti laiko, jei niekas nesikeistų. Ir jei kas nors keičiasi, tuomet visi kiti dalykai keičiasi kartu. Jo [vieno konkretaus dalyko] kismas pakeistų kai kuriuos santykius su jais [visais kitais dalykais] ir, kartu, [jų] santykinę savybę. Smėlio pilies griūtis Anglijos pakrantėje keičia Didžiosios piramidės prigimtį.“¹⁵ Šis gan mistiškai skambantis McTaggarto pasakymas nurodo į filosofo supratimą apie tikrovėje egzistuojančius santykius bei savybes. Šį ontologijos aspektą aptarsime kiek vėliau, bet šis trumpas priedas prie originaliojo argumento leidžia suprasti, koks neįprastas yra McTaggarto kismo apibrėžimas.

Vienas nedidelis, tačiau svarbus pakeitimas McTaggarto B sekos sąvokose pasirodo kalbant apie jų prigimtį. „The Unreality of Time“ filosofas rašo (1908: 461): „B seka, visgi, negali niekaip kitaip egzistuoti, tik taip laikinė, kadangi „anksčiau“ ir „vėliau“, iš kurių ji susideda, yra laiko determinacijos.“¹⁶ Antrajame „The Nature of Existence“ tome McTaggartas sąvoką „laiko determinacijos“ (*time-determinations*) pakeičia „laiko santykiais“ (*time-relations*) (1927: 13). Šis pakeitimas susilpnina B sekos galimybę būti laiko pagrindu, kadangi jo sąvokos tuomet tėra tik santykiai tarp įvykių. Santykiai McTaggarto sistemoje turi labai specifinį ontologinį statusą ir yra griežtai atskirti nuo substancijų ir savybių. Trumpai tariant, santykiai yra tai, kas egzistuoja, tačiau tik kartu su substancijomis (Ingthorsson 2016: 33).

Naujoje argumento versijoje McTaggartas atsižvelgia į vieną naują per dešimtmetį nuo straipsnio paskelbimo pateiktą kontrargumentą. Šis kontrargumentas pateikiamas Bertrando Russello „The Principles of Mathematics“. McTaggartas pirmiausia išskleidžia Russello laiko koncepciją. Pasak šio, „praeitis“, „dabartis“ ir „ateitis“ priklauso ne laikui, o subjektui, kaip šio santykis su temporalumu (1927: 14). Jei nebūtų subjekto (ar sąmonės), kuri patiria laiką, tuomet

¹⁵ Žr. *Vertimai*, 10.

¹⁶ Žr. *Vertimai*, 11.

galėtų egzistuoti tik teiginiai, turintys B sekos sąvokas. Russellui, žinoma, šiuo atveju svarbiausia teiginių teisingumo statusas bei jų kitimas. Kismas apibrėžiamas, kuomet to pačio teiginio teisingumo statusas momentais T, T' yra skirtingas. Russello supratimu, kismas reikalauja dviejų aspektų (2009: 476–477):

- 1) Konkretaus esinio (*entity*).
- 2) Trinario santykio tarp objekto, kito objekto ir daugiau nei vieno, bet ne visų, laiko momentų.

Akivaizdu, jog Russello ir McTaggarto laiko ir kismo koncepcijos stipriai skiriasi. Kaip pastebi ir pats McTaggartas, Russellas kismo ieško objektuose, o ne įvykiuose (McTaggart 1927: 14). Pateikiamas šitoks pavyzdys (1927: 14–15):

Vadinasi, kismas egzistuoja, pono Russello požiūriu, jei teiginys „laiko momentu T mano žarsteklis yra karštas“ yra teisingas ir teiginys „laiko momentu T' mano žarsteklis yra karštas“ yra klaidingas. [...] Bet tai niekaip nepakeičia žarsteklio savybių. Būti tuo žarstekliu, kuris yra karštas tą pirmadienį, visada yra to paties žarsteklio savybė. Ir nebūti karštu žarstekliu bet kuriuo kitu laiko momentu yra visada to paties žarsteklio savybė.¹⁷

Nors savybių egzistavimas plačiau bus aptartas vėlesniame skyriuje, McTaggartas teigia, jog kiekviena substancija vienu metu turi jų tiek, kiek išvis tikrovėje egzistuoja teigiamų savybių, ir, kartu, turi visų savybių, kurių neturi, neiginius (1921: 63). Substancija visada, pasak filosofo, arba turės pačią savybę, arba jos neigimą, todėl, iš jo požiūrio taško, žarsteklis nekinta.

A sekos predikatų vertinimas kaip subjekto santykio su pasauliu išraiška neretai pasirenkama kaip kontrargumentas McTaggartui (Ingthorsson 2016: 79–80). Toks kontrargumentas yra problematiškas dėl kelių priežasčių. Pirmiausia, kaip teigia Ingthorssonas, tai niekaip neišsprendžia laiko problemos, kadangi iškart pripažįstama, jog A seka negali priklausyti laikui (*ibid.*). Tuomet kritikams būtina parodyti, jog B sekoje gali egzistuoti kismas, kadangi priešingu atveju tektų pripažinti, kad McTaggartas buvo teisus.

Antroji tokios pozicijos problema yra neaiškus laiko ontologijos statusas. Jei atmetamas bet koks „praeities“, „dabarties“, „ateities“ objektyvus taikymas, tuomet reikia rasti kitus aprašymo būdus, kurie nurodytų į laiko egzistavimą. Vėlgi, lieka B seka, kuri, kaip žinia, neaprašo kismo.

¹⁷ Žr. *Vertimai*, 12.

Galiausiai McTaggartas stiprokai pakeičia patį argumentą, kadangi „The Nature of Existence“ atsisakoma A sekos sąvokų redukcijos į temporalinį „yra“. „The Unreality of Time“ jis teigia, jog veiksmožodžiai „buvo“ ir „bus“ tėra tas pats temporalinis „yra“, tik nurodantis į praeitį ar ateitį (1908: 468–469), o vėlesniame darbe filosofas atsisako šio apibrėžimo, teigdamas, jog A sekos sąvokos yra neredukuojamos (*simple*) ir neapibrėžiamos (1927: 19–20). Šis pakeitimas turi dvi svarbias pasekmes argumentui prieš laiko realumą. McTaggartas yra priverstas atsisakyti ydingo rato bei pakeisti begalinės sekos¹⁸ argumento dalis.

Viena iš McTaggarto argumento prieš laiko realumą dalių straipsnyje „The Unreality of Time“ atsiranda sukuriant ydingą ratą. Pasak filosofo, šis atsiranda bandant išvengti prieštaringo teiginio, jog įvykis M turi visas tris A sekos sąvokas vienu metu, teigiant, kad M yra dabartyje, buvo ateityje ir bus praityje (1908: 468). McTaggartas teigia, jog toks paaiškinimas reikalauja apibrėžti sąvokas „bus“ ir „buvo“. Tokiam apibrėžimui reikia „yra“, todėl būtina pasinaudoti A sekos sąvokomis siekiant jas pačias paaiškinti, o tai veda į ydingą ratą.

„The Nature of Existence“ McTaggartas atsisako ydingo rato galimybės. Pasak Ingthorsson, McTaggartas nebegali naudoti šio argumento, kadangi jo ontologijos sistema yra grįsta neredukuojamais elementais (substancijomis, savybėmis, santykiais). Jei tokie primityvūs, neredukuojami elementai egzistuoja ontologinėje sistemoje, tuomet gramatinio laiko sąvokos gali turėti pagrindą būti vienomis iš jų (Ingthorsson 2016: 3). Teigimas, jog A sekoje yra ydingas ratas ir, kartu, jog gramatinio laiko sąvokos yra primityvios, leistų atverti tas pačias logines klaidas visuose (ar beveik visuose) kituose McTaggarto ontologijos sistemos aspektuose. Ydingo rato argumento pašalinimą iš esmės pažymi ir pats McTaggartas, teksto išnašoje teigdamas, jog sekos begalinis aiškinimas neatsiranda iš sąvokų apibrėžimo (1927: 22). Filosofui lieka tik begalinės sekos argumentas.

Kaip minėta anksčiau, gramatinio laiko sąvokų neapibrėžiamumas ir neredukuojamumas keičia begalinio regreso aprašymo būdą. „The Unreality of Time“ McTaggartas gali gana nesunkiai aprašyti begalinės sekos atsiradimą teigdamas, jog gramatinio laiko sąvokos, priskiriamos įvykiams, gali būti išverstos viena į kitą. Priešingai, „The Nature of Existence“ filosofas pripažįsta, jog gramatinio laiko sąvokos yra primityvios ir neredukuojamos, todėl minėtasis argumentas turi būti išplėstas.

¹⁸ McTaggartas tekstuose visada vartoja begalinės sekos (*infinite series*) sąvoką, tačiau ši kritinėje literatūroje beveik visada pakeičiama į begalinį regresą (Ingthorsson 2016: 115–116; Dainton 2010: 15; Falvey, 2010: 299 ir kt.). Šiame darbe abi sąvokos bus vartojamos kaip sinonimai.

McTaggartas, kaip ir ankstesniame tekste, ieško būdo išreikšti gramatinio laiko sąvokas kitu būdu (1927: 21):

- 1) „M buvo X“ gali būti išversta į „X yra Y praeities momente“.
- 2) „M bus X“ gali būti išversta į „X yra Y ateities momente“.
- 3) „M yra X“ gali būti išversta į „X yra Y dabarties momente“.

Svarbu pastebėti, jog tai nėra tik kalbinis vertimas. McTaggartas tikslina „bus“, „buvo“ ir „yra“ referentą (Ingthorsson 2016: 47). Visi trys teiginiai nurodo į egzistuojančius fenomenus (ar pasaulio būkles).¹⁹ Šis ypatingas laiko momentų egzistavimo traktavimas rodo į būtinybę išanalizuoti McTaggarto supratimą apie ontologinius ir temporalinius esinių statusus.

McTaggartas tęsia naująją argumento versiją šitaip (1927: 21): „Tačiau kiekvienas momentas, kaip ir įvykis, yra praeityje, dabartyje ir ateityje. Vėl iškyla panaši problema. Jei M yra dabartyje, nėra jokio praeities momento, kuriame jis yra praeityje. Bet ateities laiko momentai, kuriuose jis [įvykis M] yra praeityje, taip pat yra ir praeities laiko momentai, kuriuose jis negali būti praeityje. Vėlgi, jei M yra ateityje, bus dabartyje ir praeityje, tai reiškia, jog M yra ateityje dabarties laiko momente ir dabartyje bei praeityje skirtinguose ateities laiko momentuose. Tokiu atveju jis [įvykis M] negali būti dabartyje ar praeityje bet kuriuose praeities laiko momentuose. Bet visi ateities laiko momentai, kuriuose M bus dabartyje ar praeityje, yra taip pat ir praeities momentai.²⁰“ Kaip minėta anksčiau, minėti momentai yra egzistavimo statusą turintys pasaulio objektai. McTaggartui kalba, šiuo atžvilgiu, yra reikalinga tik kaip nuoroda į objektus.

Taigi argumentas prieš laiko realumą tampa neatsiejamas nuo filosofo metafizikos sistemos. Norint teisingai interpretuoti šį paradoksą, reikia atsakyti į keletą klausimų:

- 1) Kaip apibrėžiami objektai, įvykiai, substancijos? Kokie ryšiai sieja šiuos dalykus?
- 2) Į kurią aukščiau išvardytą kategoriją patenka laikas?
- 3) Kas yra savybės ir koks jų ryšys su objektais, įvykiais ir substancijomis?

Kritinėje literatūroje, tiek pritariančioje McTaggarto pozicijai, tiek siekiančiai pateikti kontrargumentus, paradoksas vertinamas kaip nepriklausomas nuo metafizinės sistemos (Ingthorsson 1998: 290–291; 1999: 2–3; 2016: 67–68). Tolimesni filosofinių laiko teorijų nagrinėjimai naudoja A ir B sekos sąvokas ir remiasi McTaggarto samprotavimu, tačiau

¹⁹ Šių objektų egzistavimas bus aptartas skyriuje apie ontologiją.

²⁰ Žr. *Vertimai*, 13.

tikimasi diskurso problemas išspręsti lingvistiniame lygmenyje (Williams 1996: 372; Yehezkel 2009: 33). Atsakius į aukščiau išvardytus klausimus paaiškės, jog vienintelis būdas išvengti McTaggarto paradokso bei išspręsti susijusias analitinės laiko filosofijos diskurso problemas yra reflektuoti metafizikos prielaidas.

2.2. Egzistavimas ir realybė

McTaggarto „The Nature of Existence“ užmojis gana platus – filosofas siekia iširti tai, kas priklauso egzistavimui kaip visumai. McTaggartas visa, kas egzistuoja, supranta kaip to, kas realu, porūšį (1921: 3). Visa, kas egzistuoja, pasak filosofo, yra realybės dalis. Tuomet realybės sąvoka yra universali savo denotacija, tačiau kartu neapibrėžiama (ibid.). Tiesa, kartu teigiama, jog nerealumo priskyrimas nėra prieštaringas – ketvirtoji trikampio kraštinė galėtų turėti tokį predikatą.

McTaggartas apsvarsto šios sąvokos taikymo galimybes diskutuotiems atvejams, pavyzdžiui, literatūros ar sapnų pasauliams. Realybės priskyrimas antriniams pasauliams filosofui atrodo galimas, tačiau nepatogus. Šis pasirinkimas nėra argumentuojamas kitu būdu. McTaggartui atrodo paprasčiau vertinti to, kas egzistuoja, realumą, nepripažįstant jokio laipsniškumo (1921: 4). Visa, kas egzistuoja, yra tik realu arba nerealu, todėl sapnų turiniui (bet ne patiems sapnams) būtų priskiriamas antrasis predikatas. Tiesa, svarbu pažymėti, jog McTaggartas šiuo atveju kalba ne apie teiginius ar jų santykius, o apie patį pasaulį. Jis pastebi, jog vienas iš nesusipratimų apie realybės binariškumą kyla būtent iš deskripcijų, kuomet teigiama, kad vienas iš dviejų ar daugiau aprašymų yra arčiau tiesos nei kitas (1921: 4–5). Aprašymas nurodytų į konkretų kažko egzistavimą (ir, kartu, realumą) tik tuomet, jei jis būtų visiškai teisingas.

Realybės ir egzistavimo skirtis²¹ įvedama svarstant apie realių, tačiau neegzistuojančių dalykų galimybę (1921: 7-8). McTaggartas pamini, jo nuomone, tris dažniausiai tokiai kategorijai priskiriamus dalykus – teiginius, savybes ir galimybes (1921: 9). Teiginių bei galimybių egzistavimo išskleidimas bus praleistas, kadangi jis nėra būtinas McTaggarto paradokso supratimui, o filosofo aprašymas yra painus ir, tikėtina, prieštaringas (Broad, 1933: 57–58).

²¹ Ši skirtis – daugiau analitinė, kadangi realybė ir egzistencija sutampa savo apimtimi bei binariškumu (Ingthorsson, 2016: 17).

2.3. Savybės

Nors McTaggartas apie savybių egzistavimą užsimena jau antrame skyriuje, jos išsamiau aptiriamos tik gerokai vėliau. Filosofo siekis pirmiausia yra įsitikinti, jog *kažkas* egzistuoja. McTaggartas iš esmės pasiremia Dekarto *cogito ergo sum* samprotavimu ir tuomet teigia, jog įmanoma būti įsitikinus, kad egzistuoja bent kažkas (1921: 57–59). Šis dalykas turėtų būti visiškai abstraktus; apibūdinimui tinkamesnis žodis yra ne angliškas *something*, o vokiškas *etwas*. Pasak McTaggarto, jei egzistuotų tik toks visiškai abstraktus objektas, kuris neturi jokių savybių (ir neturi jų neturėjimo) bei santykių, tuomet teigimas, jog kažkas tokio abstraktaus egzistuoja, būtų tas pats, kaip teigti, kad niekas neegzistuoja (1921: 60–61). Iš šio samprotavimo plaukia išvada, jog tai, kas egzistuoja, turi daugiau savybių nei tik egzistavimą.

McTaggartas savybes laiko neapibrėžiamomis, tačiau pateikia priskyrimo objektams sąlygas, teigdamas, jog tai, kas yra teisinga apie kažką, yra savybė (1921: 61). Verta pažymėti, jog „tai, kas yra teisinga apie kažką“ McTaggarto požiūriu nėra teiginys. McTaggartas skiria sąvokas „teisinga“ (priskiriama teiginiams ir įsitikinimams) ir „teisinga apie“ (priskiriama savybėms) (Ingthorsson 2016: 22).

Pripažįstama, jog *kažkas* egzistuoja ir turi daugiau savybių nei tik egzistavimą, kurias galima aptikti. McTaggarto tolimesnis žingsnis – savybės, kurių minėtasis *kažkas* neturi. Pasak filosofo, tokias savybes galima aptikti, kadangi kai kurios yra nesuderinamos (1921: 62). Pavyzdžiui, buvimas trikampiui ir buvimas keturkampiui yra nesuderinama, todėl koks nors egzistuojantis objektas turėtų tik vieną arba kitą savybę. Iš to padaroma išvada, jog tai, kas egzistuoja, turi vienas savybes ir neturi kitų. McTaggartas papildo šią išvadą, teigdamas, jog savybes, kurių tai, kas egzistuoja, neturi, galima pakeisti į jų neiginius. Tada, pavyzdžiui, trikampis turėtų savybę „būti neketurkampiui“²² (1921: 63). Žinoma, tai reiškia, jog bet koks objektas turi visas pozityvias savybes bei visų, kurių neturi, neiginius.

McTaggartas tęsia samprotavimą apie savybių neiginius. Jei pripažįstame, jog egzistuoja savybės neiginys (kaip „būti netrikampiui“), tuomet būtinai egzistuoja teigiama savybė „būti trikampiui“. Tokiu atveju plaukia išvada, jog visos savybės, kurias įmanoma pamąstyti, egzistuoja (įskaitant tokias savybes, kurias paprastai laikytume įsivaizduojamomis, pavyzdžiui „būti feniksu“) (Sharma 2015: 68–69). Toks samprotavimas veda prie pripažinimo, jog tai, kas egzistuoja, turi begalinį kiekį predikatų.

²² McTaggartas šiuo atveju skiria „this is-not square“ ir „this is not-square“.

McTaggartas išskiria kelis savybių tipus (paprastas, jungtines ir sudėtines²³), tačiau atskirai jų nagrinėti nėra verta, kadangi paradokso interpretacijai šios sąvokos įtakos nedaro. Šiuo atveju svarbiausia atkreipti dėmesį tik į tris aspektus – savybės egzistuoja, jos turi savas savybes ir ši seka yra begalinė (1921: 66).

2.4. Substancija ir santykiai

McTaggartas, tęsdamas mąstymo liniją, prieina prie išvados, jog kažkas egzistuoja ir turi savybes (kurios turi savas savybes). Šioje sekoje, pasak filosofo, turi būti kažkas, kas turi, ir kartu pats nėra savybė. Tai pavadinama substancija (1921: 66).

McTaggartas, atremdamas galimus kontrargumentus tokiai koncepcijai, padaro keletą išvadų apie substancijų egzistavimo pobūdį. Pirmiausia, jos turi savybes, tačiau negali būti į jas redukuotos. McTaggartas pateikia teiginio „Smitas yra laimingas“²⁴ pavyzdį: žodžio „Smitas“ negalima pakeisti į substancijos savybių rinkinį ir kartu išlaikyti pirminę prasmę (1921: 67). Substancijos „Smitas“ savybes pakeitus, ji vis tiek išliktų ta pati substancija.²⁵ Kartu pripažįstama, jog substancijos neįmanoma suprasti jokių kitu būdu, tik per turimas savybes (1921: 69).²⁶

Antra, McTaggartas gana greitai prieina išvadą, jog egzistuoja diferenciacija. Substancijų turi būti daugiau nei viena, kadangi jau egzistuoja „aš“ ir „kažkas kitas“ (1921: 75). Žinoma, toks samprotavimas negaliojotų, jei būtų pripažįstamas solipsizmas, tačiau tokiais atvejais sąmonė (ar „aš“) skirtingais laiko momentais būtų kitokia. Galiausiai pridamas empirinis argumentas, jog įmanoma stebėti ir atskirti du skirtingus fenomenus kaip atskiras percepcines duotis. Šie negali būti nei savybės, nei santykiai, todėl turi būti substancijos (1921: 76). Šiuo atveju stebimų fenomenų statusas (egzistuoja tik stebėtojo sąmonėje, yra pačios sąmonės dalis ir taip toliau) nėra svarbus, todėl visais atvejais galima teigti, jog egzistuoja skirtingos substancijos. Visos šios substancijos gali sudaryti grupes pagal panašumus. Tokios substancijos yra sudėtinės (įvykiai yra šios kategorijos esiniai) (Ingthorsson 1998: 298).

McTaggartui pripažinus, jog egzistuoja skirtingos substancijos, pasidaro akivaizdu, kad šios bus susietos kokiais nors santykiais (1921: 79). Santykio sąvoka yra neapibrėžiama.

²³ Originale pateikiama „simple“, „compound“ ir „complex“.

²⁴ „Smith is happy.“ (Aut. vert.)

²⁵ McTaggartas šiuo požiūriu apie substancijas priartėja prie S. Kripkės rigidiškų dezinatorių.

²⁶ McTaggartas samprotauja, jog, nors substancijos be predikatų yra niekas, tai nereiškia, kad jos su predikatais nėra kažkas.

Teigiama, jog substancijos turi santykius su savimi, visomis savybėmis, bei viena su kita (1921: 84–85). Galiausiai iš santykių galima išvesti specifines, jų sukuriamas savybes (pavyzdžiui, jei „A mėgsta B“, tuomet galime teigti, kad B turi savybę būti mėgstamu A ir taip toliau) (1921: 85–87). Platesnė santykių bei jų sukuriamų savybių analizė nėra būtina.²⁷

Nors McTaggarto „The Nature of Existence“ pirmasis tomas net neįpusėja ties substancijos svarstymu, likusi filosofo metafizikos dalis nėra itin reikšminga. Nors Ingthorssonas, analizuodamas McTaggarto paradoksą, skiria papildomą dėmesį filosofo svarstymams apie empirinį pasaulį (2016: 8–12), vis dėlto tiksliai interpretacijai tai nėra būtina, kadangi empirinio pasaulio svarstymas McTaggarto paradokse yra tik bandymas paaiškinti, kaip įmanoma kismo iliuzija.

2.5. Samprotavimo revizija

Iš pirmo žvilgsnio gali nebūti aiški ankstesniuose šio darbo skyriuose išskleistos metafizikos svarba McTaggarto paradoksui, todėl patogiausia prieš tęsiant svarstymus tai, kas aptarta, paversti į papildomas prielaidas:

- a) Egzistavimas ir realybė sutampa. Realybė neturi jokio laipsniškumo. Visa, kas yra realu, turi vienodą egzistencinį statusą.
- b) Visa, kas egzistuoja, yra substancijos, savybės arba santykiai.
- c) Substancijos yra esiniai, kurie turi savybes ir santykius, tačiau nėra nei savybė, nei santykis.
- d) Savybės ir santykiai egzistuoja tik kaip substancijų dalis. Tai, kas teisinga apie substancijas, yra savybės.
- e) Savybės ir santykiai gali būti pozityvūs, negatyvūs ir nesuderinami.

Šias naujas prielaidas galima įtraukti į paradokso kontekstą, patikslinant sąvokų apimtį:

1. Laikas yra substancija. (b)
2. Praeitis, dabartis ir ateitis turi vienodą realumo ir egzistencijos statusą.²⁸ (a)

²⁷ McTaggartas paradokse temporalinius predikatus laiko santykiais, tačiau dažnai teigia, jog niekas nesikeistų, jei šie būtų savybėmis. Šį, mano nuomone, ne itin svarbų skirtumą aptarsiu darydamas argumento reviziją.

²⁸ Šitokia laiko interpretacija yra priešinga intuicijai. Praeiti, dabartį ir ateitį nesunku svarstyti kaip turinčias skirtingus realumo modusus.

3. Santykiai (arba savybės) „yra praeityje“, „yra dabartyje“, „yra ateityje“²⁹ yra vienodai realūs. (b, a)
4. Santykiai (arba savybės), nurodyti trečiojoje prielaidoje, yra tarpusavyje nesuderinami. (e)
5. Laiko momentai ir įvykiai yra (sudėtinės) substancijos, turinčios bent vieną temporalinį santykį (arba savybę)³⁰ ir kitų dviejų neiginius. (a, b, d)

Prielaidos (2), (3) ir (5) yra kertinės paradokso revizijai, kadangi jos apriboja įmanomą pagrindinių sąvokų interpretacijos lauką. Šiomis prielaidomis papildžius McTaggarto paradoksą (nepriklausomai nuo to, ar tai būtų „The Unreality of Time“, ar „The Nature of Existence“ versija) išryškėja samprotavimui būtinas metafizinis pagrindas.

„The Nature of Existence“ paradokso versija šiek tiek lengviau pasiduoda šiai papildomai analizei, todėl galima pradėti nuo jos. McTaggartas, kaip minėta anksčiau, teigia, jog bet koks įvykis M, esantis dabartyje, turi predikatus „yra dabartyje“, „buvo ateityje“ ir „bus praeityje“. Jei teigiame, jog M yra dabartyje, tuomet akivaizdu, kad šis įvykis turi „yra neateityje“ ir „yra nepraeityje“ savybes.³¹ Tuo pat metu, jei teigiama, jog M yra dabartyje, tuomet šis įvykis kažkada anksčiau buvo ateityje. Jei jis buvo ateityje, tuomet tuo momentu šis įvykis turėtų turėti savybes „yra nedabartyje“, „yra nepraeityje“ ir „yra ateityje“. Jei galioja prielaidos (2) ir (3), tuomet M turi savybę „yra dabartyje“ ir „yra ateityje“. Naudodamiesi (4) galime išvesti prieštaravimą.

McTaggarto metafizinėje sistemoje egzistavimo ar realumo skirčių, kurias intuityviai suteiktume skirtingiems laiko modusams, nėra. Laiko realumą tokioje metafizinėje sistemoje galbūt būtų galima išgelbėti, tačiau trinaris savybių egzistavimo būdas (pozityvios, negatyvios bei nesuderinamos) nulemia paradokso būtinumą. Trumpai tariant, nėra jokių skirtumų tarp savybių,³² esančių praeityje, dabartyje ar ateityje, ir visos substancijos turi visas įmanomas savybes arba jų neiginius. Tokiu atveju akivaizdu, jog tas pats įvykis M turės nesuderinamas

²⁹ McTaggartas kelis kartus teigia, jog minėtuosius predikatus galima interpretuoti tiek kaip savybes, tiek kaip santykius, tačiau, pasak filosofo, tai nieko nekeistų, todėl lengviausia vertinti paprasčiausią variantą.

³⁰ Temporalinės savybės turėjimas skiria atsitiktinius objektus nuo įvykių (Ingthorsson, 2016: 26–27).

³¹ Ingthorssonas mano, jog McTaggarto argumentui svarbu šiuos predikatus laikyti santykiais, o ne savybėmis (2016: 45). Vis dėlto temporalinių predikatų interpretacija kaip santykių nėra esmingai svarbi samprotavimui – iškeliamas tik nežinomo trečiojo „antlaikiško“ nario problema. McTaggartas šiai problemai paskiria vos vieną sakinį ir pereina prie toliau nurodytos paradokso eksplikacijos.

³² Tiksliausia, žinoma, būtų teigti, jog toks teiginys McTaggarto sistemoje išvis yra nesuvokiamas ir nesuprantamas.

laiko savybes. Bandytas šio nesuderinamumo išvengti teigiant, jog laiko momentai, kai M yra ateityje ir kai M yra dabartyje, yra atskiri esiniai, nuveda prie begalinio regreso, kadangi, akivaizdu, laiko momentai turės temporalines savybes. Tuomet šioms substancijoms galėsime pritaikyti tokį patį samprotavimą kaip ir įvykiui M.

Perkėlę šią analizę į „The Unreality of Time“ samprotavimo versiją, atrandame dar keletą aspektų. Pirmiausia, ši samprotavimo versija yra gerokai arčiau savipakankamumo, kadangi McTaggartas argumentavimo eigą pateikia kaip išskirtinai lingvistinę. Ydingo rato priskyrimas A sekai, kaip minėta anksčiau, remiasi gramatinių laikų redukcijos galimybe, kurią pats McTaggartas vėlesniame tekste atmeta. Šiai samprotavimo daliai reikia keleto prielaidų:

- 1) A seka, ir tik ji, gali aprašyti laiką.
- 2) Laiko egzistavimui būtina A seka.
- 3) Gramatiniai laikai gali būti išversti vieni į kitus.
- 4) Žodžiai „yra“, „bus“, „buvo“ išreiškia A sekos sąvokas.

Ši paradokso dalis analizuojama rečiau. Regreso atvejis straipsnyje „The Unreality of Time“ šiek tiek skiriasi nuo „The Nature of Existence“, bet iš esmės nurodo tą patį. Šiuo atveju nėra tiesioginio prieštaravimo, tačiau bandymai A sekos predikatus paaiškinti kuria naujus esinius, kurie tampa naujos sekos dalimi (McTaggart 1908: 469). Nors į samprotavimą, pateiktą „The Unreality of Time“, dažniausiai kreipiama mažiau dėmesio, literatūros, analizuojančios šią versiją (kaip reikšmingai besiskiriančią nuo vėlesnės), rasti įmanoma (Baldwin 1999). Deja, be minėtojo metafizinio pamato šios samprotavimo analizės veda prie tokių pačių problemų, su kuriomis susiduria ir „The Nature of Existence“ paradokso kritikai. Dažniausia problema – nepagrįstas sąvokų interpretavimas. Minėtasis Thomas Baldwinas McTaggartui priskiria daug nepagrįstų prielaidų, pavyzdžiui, A seka reikalauja subjekto (1999: 180), įvykių laikinis santykis yra sudarytas iš įvykio santykio su kitu įvykiu (1999: 181), ir taip toliau.

Kritinėje literatūroje neretai renkama iš naujo svarstyti įvykio apibrėžimą, savybių priskyrimo specifiką bei laiko ir jo modusų egzistencinį statusą. Atvejais, kuomet abejojama McTaggarto samprotavimo prielaidomis, dažniausiai renkama abejoti arba A sekos prieštaravimu, arba bandoma teigti, kad B seka yra tinkama laiko aprašymui (Wahlberg 2013: 240, Mellor 1998). McTaggarto samprotavimą papildžius metafizine sistema, pasidaro akivaizdu, jog paradoksas galioja tik labai specifinėse situacijose, kuomet pripažįstamas prielaidų (2), (3), (5) galiojimas. Visais kitais atvejais ginčas apie A sekos prieštaravimą ar

apie B sekos gebėjimą aprašyti kismą³³ remiasi neišsakytomis intuicijomis apie ontologiją, metafiziką ir laiką. McTaggarto samprotavimo analizės tradicijoje dažnai išreiškiama, jog suabejoti daugeliu šio filosofo prielaidų yra sunku, išskyrus anksčiau minėtus būdus (Dagys 2008: 118).

Taigi tiksliai McTaggarto paradokso interpretacijai būtina įtraukti metafizines prielaidas, kurios parodo filosofo supratimą apie tikrovės konstituciją. Šios prielaidos susiaurina galimų interpretacijų skaičių, todėl leidžia geriau įvertinti kontrargumentų bei susijusių analitinės laiko filosofijos teorijų validumą.

³³ Ši McTaggarto samprotavimo dalis taip pat remiasi metafizinėmis prielaidomis apie substancijas, savybes ir kismą. Kismo, šiuo atveju, nėra, nes, kaip vėliau apibrėžia pats filosofas, įvykiuose kinta tik A sekos savybių predikavimas (t. y. judėjimas iš praeities į ateitį). Toks siauras kaitos apibrėžimas, be abejonės, atves prie McTaggarto išvados apie B seką.

3. ATSAKAI MCTAGGARTO PARADOKSUI: PRIELAUDŲ NESUDERINAMUMAS

3.1. Kontrargumentai

Kaip minėta anksčiau, daugelis autorių, prieš pateikdami kontrargumentus McTaggartui, neatsižvelgia į metafiziką, pateiktą veikale „The Nature of Existence“. Daugeliu atveju į ją nepateikiamos jokios nuorodos, tačiau keletas ankstyvųjų autorių tiesiogiai išreiškia mintį, jog šis paradoksas yra savipakankamas (Mink 1960: 252): „Jo [McTaggarto] samprotavimas yra kartus palikimas kritikams, kadangi, priešingai nei panašūs samprotavimai nuo Platono iki Spinozos ir nuo Augustino iki Bradley'o, jis nepriklauso nuo jokių akivaizdžių ontologinių prielaidų, nei atsiremia į metaforas, tokias kaip Platono „laikas yra judantis amžinybės vaizdas“.³⁴ Panašios pozicijos laikosi ir vienas svarbiausių McTaggarto kritikų (ir kolegų) Charlie Dunbar Broadas, kuris vienas pirmųjų išreiškė mintį, jog minėtasis paradoksas yra savipakankamas (Ingthorsson, 2016: 8). Deja, pozicija, jog McTaggarto „The Nature of Existence“ antro tomo interpretacijai yra būtinas pirmojo skaitymas, niekada neprigijo, nors ji atsirado jau su pirmosiomis knygos apžvalgomis (Taylor 1928: 314–316).

Toks tradicijos žvilgsnis į McTaggarto paradoksą nulėmė tolimesnę analitinės laiko filosofijos raidą. Paradoksas, vienu ar kitu požiūriu, tapo itin svarbia šios srities raidos dalimi, kadangi beveik visi analitinės laiko filosofijos tekstai į jį referuoja. Tradicija pasidalija į keletą dalių: kai kurie autoriai tiesiog pateikia kontrargumentus (Rettler 2012; Lowe 1987), kiti renkasi ginti A arba B sekas kaip tinkamas laiko aprašymui (Oaklander, 1996; Mellor 1998; Parsons, 2002; Percival 2002; Falvey, 2010 ir kt.). Kontrargumentų tikslą galima atskirti į dvi dalis: A sekos tinkamumas laiko aprašymui ir lingvistiniai (loginiai) atsakymai McTaggartui. Pirmuoju atveju autoriai pripažįsta McTaggarto samprotavimą kaip teisingą, tačiau atmeta jo išvadą, teigdami, kad A seka yra neprieštaringa. Antruoju atveju autoriai teigia, jog samprotavimas yra fundamentaliai logiškai klaidingas vienu ar kitu požiūriu.

Prieš tęsiant analizę, verta paminėti, jog šiame darbe iš esmės pritariama Ingthorssonui ir Broadui – jei atsisakoma naujai iškeltų prielaidų, paradokso nelieka. A sekos atveju tai reiškia, jog ji nėra prieštaringa visose įmanomose interpretacijose. Tik pripažinus anksčiau minėtas prielaidas A seka pasidaro prieštaringa. Pavyzdžiui, atmetus prielaidą, jog visi laiko momentai egzistuoja vienodai, būtų išlaikomas A sekos sąvokų nesuderinamumas, tačiau bet koks

³⁴ Žr. *Vertimai*, 14.

temporalinių savybių priskyrimas nebūtinai vestų į laiko prieštarumą.³⁵ Taip pat galima atmesti prielaidą, jog visos substancijos visada turi visas savybes. Tokiu atveju reikėtų paaiškinti savybių atsiradimą ir išnykimą, tačiau A sekos sąvokų taikymas nebūtinai vestų į laiko prieštarumą, kadangi įvykiai galėtų turėti tik vieną temporalinį predikatą vienu momentu.

B seka nesusiduria su tokiomis aiškiais problemomis, kurias nurodo McTaggartas, kadangi nesunku suabejoti šio filosofo itin specifika kismo samprata. Pastaraisiais metais galima atrasti autorių, kurie stengiasi atgaivinti kaitos ir tėkmės sąvokas B sekos teorijose (Deng 2010: 745–752, 2013; Leininger 2013: 1–3). Šios diskusijos yra itin vaisingos, kadangi ankstyvosios B teorijos buvo pagrįstos neteisingai suprasta McTaggarto daiktų ir įvykių perskyra (Ingthorsson 2016: 92–93). Kismas, kuris suteikiamas daiktams iš B teorijos perspektyvos, yra iš esmės tai, ką dar pirmame tome paneigia McTaggartas³⁶.

Kontrargumentų McTaggarto paradoksui pateikimas buvo viena pirmųjų reakcijų į šio filosofo publikacijas. Kaip minėta anksčiau, daugelis autorių, kurie atsisako vienaip ar kitaip tęsti McTaggarto laiko filosofijos liniją, paradoksą vertina kaip savipakankamą ir pateikia semantinius prieštaravimus. Šiuos galima išskirti į tris pagrindines, tarpusavyje susijusias mąstymo linijas³⁷: indeksavimą (Rettler 2012; Lowe 1987), gramatinio laiko semantiką (Prior 1967; Mink 1960) bei kismo sąvokos apibrėžimo siaurumo priekaištą (Dyke 2002; LePoidevin 1991: 6–23; Mellor 1998, Dagys 2008).

Visi trys kontrargumentavimo tipai pateikia gana panašų prieštaravimą McTaggartui – šis netiksliai vartoja gramatinio laiko sąvokas. Nors semantiniai kontrargumentai gana populiarūs ir tradicinėje (t. y. itin plačiai taikomoje) interpretacijoje galbūt pritaikomi, Ingthorssonas teisingai pastebi, jog McTaggartas labai retai kalba apie pačią kalbą (Ingthorsson 2016: 48). Kaip minėta anksčiau, kiekvienas filosofo klausimas „ką tai reiškia?“ yra ne lingvistinis klausimas, o ontologinis, kuriuo tikslinama kalbinė nuoroda į konkretų esinį. Tokia filosofo

³⁵ Žinoma, tam reikėtų pagrįsti metafizinį skirtumą tarp pračities, dabarties ir ateities bei nurodyti temporalinių savybių taikymo sąlygas.

³⁶ Šią problemą aptarsime šiek tiek vėliau.

³⁷ Žinoma, keletas autorių (Broad, 1938; Christensen, 1974) nuo pat pradžių teigė, jog paradokso tiesiog nėra, nes McTaggartas nesuteikia pakankamo pagrindo patikėti A sekos prieštarumui. Šios pozicijos atskirai neanalizuosiu dėl dviejų priežasčių. Pirmiausia, šie autoriai dažnai pateikia silpnus argumentus (Prior, 1967: 5–6) ar tiesiog atsisako priimti McTaggarto prielaidas (Oakeley, 1947; Smith, 1993: 169–171). Antroji ir, turbūt, svarbesnė priežastis – ši pozicija nepriigijo diskurse.

žodyno specifika gali nuvesti prie neteisingų ar netikslių interpretacijų, kurios apsiriboja tik kalbos vartojimu.

3.2. Indeksavimas ir daiktų kismas

Brianas Rettleris pateikia itin paprastą kontrargumentą McTaggarto paradoksui. Pasak šio autoriaus, paradoksą galima išspręsti indeksuojant jungiamuosius žodžius (*copula*) (Rettler 2012: 432). Siūlomi du variantai – suteikti trinarį santykį³⁸ arba instancijuoti santykius kiekvienam laiko momentui (*ibid.*). Abu šie sprendimai nepanaikina McTaggarto paradokso.

Pirmiausia, Rettleris, naudodamas savo pavyzdžius, nurodo, jog tiek pirmasis, tiek antrasis sprendimas yra skirtas daiktų kismui, kadangi naudojamos tokios pavyzdinės savybės kaip „sulenkta“ (*ibid.*). Daiktų kismo klausimas yra dažnas tiek tiesioginis, tiek netiesioginis priekaištas McTaggartui – esą filosofas priima nereflektuotą prielaidą, jog keičiasi tik įvykiai (Broad, 1938: 296–297; Dyke 2002: 139; Ingthorsson 2016: 90–91; Dagens 2008: 119–121). B sekos teoretikai neretai teigia, kad McTaggartui pasiseka parodyti, jog nekinta įvykiai, bet jis nepateikia kontrargumento daiktų kismo galimybei (Ingthorsson 2016: 92). Nors šis kontrargumentas pasirodo gana dažnai, jis yra nepagrįstas, kadangi „The Nature of Existence“ II-ajame tome teigiama (1927: 14–15):

Jei mano žarsteklis, pavyzdžiui, yra karštas vieną konkretų pirmadienį ir niekada prieš ar po jo, tuomet žarsteklio karštumo įvykis nesikeičia. Bet pats žarsteklis pasikeičia, kadangi yra laikas, kuomet šis įvykis vyksta, ir laikas, kuomet šis įvykis nevyksta. Bet tai nepakeičia žarsteklio savybių. [...] Abi šios savybės yra teisingos bet kuriuo momentu – momentu, kai jis yra karštas, ir momentu, kai jis yra šaltas. Todėl atrodo klaidinga teigti, jog žarsteklis kaip nors kinta. Faktas, jog jis yra karštas viename sekos taške ir šaltas kituose, negali apibūdinti kismo, jei nė vienas iš šių faktų nesikeičia – ir nė vienas nepasikeičia.³⁹

McTaggarto metafizinėje sistemoje daiktai galėtų keistis tik turėdami A sekos savybes (ir, tokiu atveju, būtų įvykiai). Bet visos kitos daiktų savybės nesikeičia, kadangi jie turi visus predikatus, kuriuos jiems įmanoma turėti (ir tų, kurių neturi, neiginius) visais laiko momentais. Kadangi visi laiko momentai, jei egzistuotų, būtų vienodai realūs, tuomet visos savybės daiktui

³⁸ Šis variantas kiek plačiau aptartas pirmame darbo skyriuje.

³⁹ Žr. *Vertimai*, 15.

priklausytų tuo pačiu momentu⁴⁰. Todėl žarsteklio buvimas karštu laiko momentu t_1 ir buvimas šaltu laiko momentu t_2 nepakeičia savybių, kadangi šios savybės yra tos pačios substancijos skirtingos (temporalinės) dalys.⁴¹ McTaggartas vėliau perfrazuoja šį samprotavimą teigdamas, jog galima sukurti naują seką, kurios nariai būtų du taškai ant Grinvičo dienovidinio S ir S'. Šie taškai būtų pažymėti taip, jog padarytų teiginį „taške S Grinvičo dienovidinis yra Jungtinės Karalystės teritorijoje“ teisingu, o teiginį „taške S' Grinvičo dienovidinis yra Jungtinės Karalystės teritorijoje“ klaidingu (1927: 15). Žinoma, teigtume, jog Grinvičo dienovidinis niekuo nepasikeitė. McTaggartas, retoriškai klausdamas, pažymi, jog ši seka yra tapati B sekai.⁴²

Taigi, McTaggarto metafizinėje sistemoje daiktų kismas ne tik yra aptariamas, bet ir pateikiamas svarus argumentas, kodėl tik A seka gali aprašyti kaitą. B sekos teoretikams, norint išvengti McTaggarto pateikto samprotavimo problemų, reikia neigti vieną iš šio filosofo metafizinių prielaidų.

Ši digresija turėtų padaryti problemas, su kuriomis susiduria Briano Rettlerio (ir bet koks kitas indeksavimo) kontrargumentas, gerokai aiškesnes. Trinarė – daikto, savybių ir laiko – struktūra geriausiu atveju nieko nepakeičia McTaggarto paradokse, o blogiausiu tik išryškina problemą. Jei taisyklinga indeksuotos išraiškos aprašymo struktūra yra „L(x,t)“, kurioje L yra savybė, x objektas, o t laiko momentas, tuomet, laikantis McTaggarto metafizinės sistemos, problema pasidaro tik akivaizdesnė. Ši struktūra išryškina problemą, kadangi bet koks t bus lygus bet kuriam kitam t_n , kadangi visi laiko momentai egzistuoja vienodai. Tokiu atveju McTaggarto paradoksą galima pateikti šitaip:

- 1) m yra įvykis, t_{1-3} yra laiko momentai.
- 2) $[P(m, t_1)]$, kur P yra savybė „yra praeityje“.
- 3) $[D(m, t_2)]$, kur D yra savybė „yra dabartyje“.
- 4) $[A(m, t_3)]$, kur A yra savybė „yra ateityje“.
- 5) P, D ir A yra nesuderinamos savybės. Vienas ir tas pats įvykis vienu ir tuo pačiu momentu negali turėti visų trijų kartu.
- 6) $t_1=t_2=t_3=t$, kadangi visi laikai egzistuoja vienodai, todėl

⁴⁰ McTaggartas nemažai dėmesio paskiria C sekai antrame „The Nature of Existence“ tome, kadangi tai vienintelis būdas paaiškinti stebimo kismo iliuziją.

⁴¹ Iš esmės tai reiškia, jog tik A ar C sekos aprašymo būdai gali būti tinkami laikui.

⁴² Šiuo atveju aiškiai parodoma, jog B seka yra erdvinė, o ne laikinė.

7) $[P \wedge D \wedge A(m, t)]$.

Akivaizdu, jog (4) ir (6) eilutės veda į prieštaravimą. Pats Brianas Rettleris septintoje išnašoje pamini, jog jo argumentas galioja tik tokiu atveju, kai visi laikai nėra lygūs tarpusavyje (2012: 432). Akivaizdu, jog McTaggarto atveju laikai būtų lygūs tarpusavyje.

Taigi, indeksavimo argumentai beveik visada atsiremia į tą pačią problemą – laiko egzistavimo būdą. McTaggartas aiškiai įvardija, koku būdu laikas galėtų egzistuoti (t. y. visi laiko momentai turėtų vienodą statusą), tačiau kontrargumentai paprastai neįtraukia šių filosofo prielaidų. Akivaizdu, jog indeksavimas neatsako į paradokso iškeltą iššūkį, todėl ieškoma kito būdo atsakymui pateikti. Vienas iš įmanomų atsakymų – perinterpretuoti ateities (bei teiginių apie ją) teisingumo statusą.

3.3. Perspektyvos atsiradimas McTaggarto paradokso interpretacijose

E. J. Lowe taiko panašų argumentą kitai McTaggarto paradokso daliai. Filosofas straipsnyje „The Indexical Fallacy in McTaggart's Proof of the Unreality of Time“ teigia, jog McTaggartas klaidą padaro priskirdamas egzistavimo statusą ateities teiginiams (Lowe 1987: 66). Pasak Lowe, teigti, jog tai, kas yra ateityje, bus dabartyje ir, vėliau, praeityje yra klaidinga (arba nekoherentiška). Teiginiai apie ateitį nėra propozicijos apie kažką, kas dabar egzistuoja ateityje. Tai propozicijos, kurios implikuoja, kad kažkuriuo laiko momentu bus įmanomas teisingas teiginys „e vyksta dabar“ (ibid.). Tokiu atveju, žinoma, reikia ieškoti kitokio kismo apibrėžimo, kadangi McTaggarto samprotavimas tampa nebetinkamas (Lowe 1987: 68). Lowe pateikia argumentą, jog laikiškumas, priešingai nei erdviškumas, yra patiriamas per (sąmoningai) nepajudinamą temporalinę perspektyvą (ibid.).

Šitoks kontrargumentas susiduria su keletu problemų. Akivaizdžiausia problema – postulavimas, jog ateitis ir dabartis turi skirtingus egzistencinius statusus. Tokio kontrargumento problemiškas McTaggarto paradoksui jau buvo aptartas. Antroji problema yra laiko atspirties taško perkėlimas į subjektyviąją plotmę. McTaggartas beveik visada kalba apie tikrovės (realybės) pagrindą, pasitelkdamas fenomenologiją ar empirinę patirtį tik tuomet, kai tai yra būtina. Ingthorssonas daug kartų pamini, jog McTaggartas yra idealistas, kuriam fenomenai pasireiškia kaip kažkas, kas atskirta nuo tikrovės (2016: 4-12, 25).⁴³ Bandytas

⁴³ Iš esmės, McTaggartui reikia būdo paaiškinti, kodėl įmanomi skirtumai tarp realybės ir to, kas patiriama (pavyzdžiui, laiko atveju).

redukuoti laiką į bent iš dalies subjektyvų fenomeną priešinasi visai McTaggarto metafizinei sistemai.

Visgi perspektyvos ar matymo kampo paieškos yra vienas iš dažniausių būdų tęsti ar papildyti McTaggarto samprotavimą, nors, žinoma, tai nėra fenomenologinis žvilgsnis (Falvey 2010: 300, Dummett 1960: 502–504). Michaelas Dummettas pasinaudoja šia pozicija bandydamas apginti minėtąjį paradoksą, tačiau prieina prie išvados, kuri priešinasi filosofo metafizinei sistemai. Dummettas teigia, jog pilnas tikrovės aprašymas ir temporalumas gali būti nesuderinami, kadangi, pasak McTaggarto (Dummett 1960: 503):

- 1) Egzistuoja tikrovė ir galimybė ją išsamiai aprašyti.
- 2) Laikas yra šio aprašymo dalis.
- 3) Laiką gali aprašyti tik A sekos sąvokos.
- 4) A sekos sąvokos reikalauja perspektyvos (ir negali be jos būti suprastos) dabarties momentui nustatyti.
- 5) Vadinasi, išsamus aprašymas visada keistūsi, todėl nėra įmanomas.
- 6) Egzistuoti gali tik tai, kas yra išsamaus aprašymo dalis.
- 7) Taigi, laikas negali egzistuoti.

Panašią pakeistą argumento struktūrą pateikia Kevinas Falvey (2010: 300). Tiesa, Dummettas pripažįsta, jog tikroji McTaggarto paradokso esmė yra (5), nors Falvey priskiria Dummettui ir (7). Tokia samprotavimo interpretacija yra tik dalinai artima tai, kuri aprašyta „The Nature of Existence“. McTaggartas pritartų, jog galioja (1), tačiau (2) yra teisingas tik tuomet, jei laikas egzistuoja (nėra prieštaringas).⁴⁴ Realybė ir pilnas jos aprašymas jau egzistuoja tokiu būdu, koku jis egzistuoja, McTaggartas tik ieško to, kas aprašymą sudaro (Ingthorsson 2016: 69). Jei kažkas pasirodo prieštaringa, tuomet tai negali būti tikrovės deskripcijos dalis.⁴⁵ Dummettas šiuo atveju apverčia aprašymo ir tikrovės pirmumą.

Visgi, Michael Dummett straipsnis, ginantis McTaggarto paradoksą, tapo itin svarbiu tolimesnei tradicijos raidai (Ingthorsson 2016: 61). Tikėtina, jog šis, kad ir netiesioginis,

⁴⁴ McTaggartas savo metafizinę sistemą kuria, iš esmės, panašiai kaip E. Husserlis – pradėdamas nuo svarstymų apie tai, kas egzistuoja. Kaip ir Husserlis, McTaggartas stengiasi atsisakyti išankstinių nuostatų, todėl interpretuoti šį (ar bet kokį kitą) samprotavimą neatkreipiant dėmesio į „The Nature of Existence“ (ypač I-ąjį tomą) yra konceptualiai pavojinga.

⁴⁵ McTaggartas neatsitiktinai skiria daug dėmesio C sekai antrame „The Nature of Existence“ tome. Akivaizdu, jog egzistuoja kažkokia įvykių eiga, kurią reikia paaiškinti nepasitelkiant laiko. C seka atlieka būtent šią funkciją.

perspektyvos įtraukimas į samprotavimo eigą nulemia dabarties taško (*the NOW*) sąvokos atsiradimą vėlesniuose analitinės laiko filosofijos straipsniuose.

4. MCTAGGARTO PARADOKSO RECEPCIJA IR INTERPRETACIJOS

Kontrargumentai McTaggarto paradoksui yra tik vienas iš tolimesnės tradicijos kelių. Daugelis analitinės laiko filosofijos atstovų tęsia McTaggarto pradėtą darbą, naudojasi įvestomis sąvokomis ir atsiremia į jo samprotavimą, tačiau nepripažįsta jo išvados. Vieni autoriai, neįtraukdami metafizinių prielaidų, teigia, jog A seka nėra prieštaringa ir tinkama laiko aprašymui (Smith 1993, 1994; Parsons 2002; Falvey 2010; Percival 2002), kiti autoriai teigia, jog B sekoje įmanomas kismas, ir todėl pastaroji yra tinkama temporalumo deskripcijai (Mellor 1998; Oaklander 1996, 2004: 175–265; 2010; 2015; LePoidevin 1991; Dyke 2002). Žinoma, kaip pastebi ir Ingthorssonas, minėtieji autoriai labai retai išreiškia savo metafizines prielaidas, ir neretai savašias pritaiko McTaggartui (2016: 112). Turbūt tai yra viena iš priežasčių, dėl kurios kova tarp A ir B teoretikų jau seniai nepajuda iš vietos. Quentinas Smithas ir Nathanas Oaklanderis savo straipsniuose kaltina vienas kitą nereflektuotų prielaidų priėmimu. Smithas teigia, jog Oaklanderis be argumento priima, kad įvykis turi visas tris A sekos sąvokas vienu metu (1993: 173–174). Tuo tarpu Oaklanderis buvo išsakęs panašų teiginį (1987: 425): „Smithas paprasčiausiai teigia, jog eiliškumo įtraukimas leidžia išvengti prieštaravimo, kurį McTaggartas randa temporalumo priskyrimuose, tačiau nepateikia argumento.“⁴⁶ Galiausiai, pats Quentinas Smithas pripažįsta, jog skaitytojui McTaggarto paradokso diskusija gali atrodyti kaip nesibaigianti kova tarp A ir B sekos teoretikų, kurie vieni prieš kitus atkartoja vis tuos pačius veiksmus (Smith 1994: 371). Atrodo, jog ši nepajudinama problema gali būti išspręsta išsakant ir analizuojant metafizines (ar ontologines) prielaidas apie laiko egzistavimo būdą.

Taigi, žinant, jog argumentai tarp A ir B sekos teoretikų daugiausia sukasi apie tas pačias problemas jau daugelį metų, vertėtų jas paanalizuoti. Antrosios sekos iššūkis, iš pirmo žvilgsnio, paprastesnis, kadangi McTaggartas pateikia tik vieną kontrargumentą – joje nėra įmanomas kismas, todėl ji netinkama laiko aprašymui. Didžioji dalis B sekos atstovų, žinoma, siekia įrodyti priešingai.

⁴⁶ Žr. *Vertimai*, 16.

4.1. B seka – kismo problema

B sekos teorijos, iš esmės, susiduria tik su vienu iššūkiu, kadangi beveik visi šios pozicijos atstovai pritaria McTaggartui dėl A sekos prieštaravimo (Ingthorsson 2016: 61). Vienintelis šios pozicijos iššūkis – kismo pagrindimas.

Vienas iš dažniausių atsakymų McTaggartui iš B sekos atstovų yra minėtasis argumentas apie daiktų kismą (Ingthorsson 2016: 92). Teigiama, jog McTaggartas pateikė kontrargumentą tik prieš įvykių kaitą. Kaip rašyta anksčiau, tai tiesiog neteisingas šio filosofo perskaitymas, kadangi daiktų kismas aptiriamas tiek pirmame, tiek antrame „The Nature of Existence“ tome (Ingthorsson 2016: 38). Deja, B sekos teorija vystosi kaip atsakas pozicijai, kuri tiesiog neanalizuoja daiktų kaitos. Žinoma, tai lemia, jog į McTaggarto pateiktus kontrargumentus nėra atsakoma. Analizuodami Melloro bei kitų šios teorijos atstovų pateiktas kritikas pastebėsime, jog kertinė kismo problema nėra išsprendžiama (Ingthorsson 2016: 92–93). Norint šią problemą išspręsti reikia reflektuoti (ir paneigti) metafizines McTaggarto prielaidas, susijusias su B seka. Šias galime išskleisti į tokį dviejų dalių samprotavimą:

- 1) Daiktų kismas yra galimas, jei keičiasi jų savybės.
- 2) Egzistuoja sudėtinės substancijos,⁴⁷ kurios susideda iš kitų substancijų, savybių ir santykių.
- 3) Daiktai yra sudėtinės substancijos, turinčios savybes.
- 4) Substancijos turi visas įmanomas teigiamas bei neigiamas savybes (vienu metu).
 - a) Daiktai išlieka tapatūs sau skirtingais laiko momentais.
 - b) Skirtingais laiko momentais tas pats daiktas, atrodo, turi skirtingas ir nesuderinamas savybes.

Iš šio dviejų dalių samprotavimo nesunku išvesti išvadą: daiktai yra sudėtinės substancijos, susidedančios iš skirtingų substancijų, egzistuojančių skirtingais laiko momentais.⁴⁸ Šios daikto sudedamosios substancijos yra vieno ir to paties objekto laikinės dalys. Šios laikinės dalys, žinoma, yra daikto substancijos savybės, kurios vienodai priklauso daiktui visais laiko momentais. Tokiu atveju, B seka aprašyti kismą pasidaro keblu. Sutvarkyta

⁴⁷ McTaggartas neigia bet kokių nedalomų substancijų egzistavimą (1921: 175–176).

⁴⁸ Žinoma, McTaggartui tokia tezė atrodytų absurdiška, kadangi jo metafizinėje sistemoje laikas nėra realus, tačiau šio samprotavimo išskleidimas svarbus B sekos teorijų analizei.

daikto ir jo dalių B seka parodo temporalinių dalių eiliškumą, tačiau, remiantis pirmąja prielaida, neduoda kismo, kadangi nei daiktas, nei jo savybės nesikeičia.

Iš esmės, McTaggartas daiktų kaitos požiūriu yra perdurantistas (Ingthorsson 2016: 40). Nors daiktų kaitos galimybės paneigimas tėra šalutinė paradokso išvada, jis yra itin svarbus B teoretikams. Norint parodyti kismo galimybę B sekoje, iš esmės, reikia paneigti aukščiau iškeltą samprotavimą ir išvengti perdurantizmo. Deja, turbūt du žinomiausi B teorijos atstovai Nathanas Oaklanderis ir Hugh Melloras nepateikia tiesioginio atsakymo McTaggartui. Melloras performuluoja daiktų kaitos galimybę, tačiau neatkreipia dėmesio į McTaggarto pateiktą kontrargumentą.

4.2. Hugh Melloro atsakas McTaggartui

Melloro „Real Time“ ir „Real Time II“ yra vieni svarbiausių veikalų B sekos teorijų eigai bei bendram analitinės laiko filosofijos vystymuisi (Ingthorsson 2016: 4; Percival 2002: 91). Abiejuose veikaluose Melloras, iš esmės, siekia to paties – parodyti, jog B sekoje kismas yra įmanomas, ir atmesti A sekos būtinybę laikui (Dagys 2008: 119). Jis pripažįsta, jog McTaggarto argumentas yra validus (tiesa, kaip ir daugelyje tekstų, metafizinės prielaidos nėra aptariamoms), tačiau filosofas, esą, klydo dėl daiktų kismo galimybės.

Melloras apibrėžia kismą šitaip (1998: 70): „Kismas, akivaizdžiai ir kartu neaiškiai, yra savybės turėjimas vienu laiko momentu ir jos nebeturėjimas kitu momentu.“⁴⁹ Į šį apibrėžimą, žinoma, patenka tokie vyksmai kaip judėjimas, temperatūros, dydžio ar formos kismas. Melloras pastebi dvi problemas, kurios atsiranda dėl B sekos sąvokų ir tokio kismo aprašymo. Pirmoji problema – nėra pagrindo atskirti kismo erdvėje ir kismo laike (Mellor 1998: 70–71). Jei ši problema nėra įveikiama, tuomet Mellorui reikia atsisakyti kaitos apibrėžimo.

Antroji problema, mano nuomone, yra gerokai svarbesnė B sekos teorijos vystymuisi. Melloras pastebi, jog B seka redukuoja kismą į nesikeičiančius faktus. Pateikiamas samprotavimas, kuris gana panašus į McTaggarto argumentą prieš daiktų kaitą (1998: 71):

Jei žarsteklis yra karštas momentu 2.15 ir šaltas momentu 3.15, tuomet tai visada buvo ir bus jo temperatūros tokiais laiko momentais. [...] Bet tai, kas neleidžia žarsteklio buvimą karštu viename jo gale ir šaltu kitame vertinti kaip kismą, yra šių galų koegzistavimas viename pasaulyje, nors ir skirtingose B-vietose. Tačiau tuomet, kaip matėme antrame skyriuje, B-teorijoje karštasis žarsteklis ir šaltasis

⁴⁹ Žr. *Vertimai*, 17.

taip pat koegzistuoja viename pasaulyje, nors ir skirtinguose B-laikuose. Taigi, jei, kaip sutaria visi, koegzistencija atmeta kismo galimybę erdvės atveju, tuomet kaip tai galėtų būti suderinama su kismu laike?⁵⁰

Ši problema yra, iš esmės, daiktų ir jų temporalinių dalių kismo klausimo kėlimas (Dagys 2008: 120). Melloras pateikia trumpąjį atsakymą šiai problemai, kuris, mano nuomone, parodo pirmąjį filosofo klaidą (1998: 84): „Trumpasis atsakymas šiems [dviems] priekaištams yra toks, jog pirmasis yra klaidingas, o antrasis visai nėra priekaištas. Kodėl, atsakant pirmiau į antrąjį, turi keistis faktai, kad egzistuotų kismas? Jei, pavyzdžiui, relevantiški faktai yra tokie, jog žarsteklis yra karštas momentu 2.15 ir šaltas momentu 3.15, kodėl šie faktai negali sudaryti kismo žarsteklyje, net jei jie visada buvo ir bus faktais?“⁵¹

Atsakyti į pirmąjį klausimą sudėtinga, kadangi neaiški jo genėzė. Greičiausiai šis klausimas yra netiesioginis atsakymas į McTaggarto samprotavimą apie daiktų kismą antrame „The Nature of Existence“ tome: „Faktas, jog jis yra karštas viename sekos taške ir šaltas kituose, negali apibūdinti kismo, jei nei vienas iš šių faktų nesikeičia – ir nei vienas nepasikeičia.“⁵² Šiuo atveju verta prisiminti, jog McTaggartui faktai nėra teiginiai (1921: 11). Faktai jo sistemoje yra pasaulio būvis (ibid.). Tuomet atrodo, jog B sekos priemonėmis yra neįmanoma paaiškinti kismo. Susiejus du faktus santykiu „anksčiau“ ar „vėliau“ tėra gaunama sutvarkyta pasaulio būvių aibė, kadangi šie santykiai nepasako nieko naujo apie pačius faktus.

Iš tiesų, Melloras turbūt neteisingai interpretuoja McTaggarto (ir kitų) iškeltą priekaištą. Tikrasis priekaištas B teorijoms yra reikalavimas pagrįsti ne pačių faktų, o daiktų (kurie sudaro faktus) kismą (Ingthorsson 2016: 107). Žinoma, šis priekaištas lemia reikalavimą paaiškinti ryšius tarp faktų, daiktų ir įvykių. Šiems Melloras ieško pagrindimo (Ingthorsson 2016: 107). Pasak Melloro, faktai yra tai, kas padaro teiginius teisingais (1998: 26). Kol kas atrodo, jog Melloras pritaria McTaggartui, jog faktai yra pasaulio būviai. Kita skirtis, kuri yra įvedama, yra tarp įvykių ir daiktų. Įvykiai yra nekintantys esiniai, kurie turi temporalines dalis ir yra patalpinti laike (Mellor 1998: 85). Daiktai, priešingai, yra kintantys esiniai, kurie neturi temporalinių dalių ir yra patalpinti laike (ibid.) Tokiu atveju plaukia išvada, jog daiktai yra esiniai, kurie yra *pilnai* esantys⁵³ kiekvienu atskiru laiko momentu. Melloras iliustruoja šią mintį teigdamas, jog daugelis pripažintų, kad Edmundas Hillary ir Tenzingas Norgay‘us 1953

⁵⁰ Žr. *Vertimai*, 18.

⁵¹ Žr. *Vertimai*, 19.

⁵² Žr. *Vertimai*, 15.

⁵³ *Wholly present*.

metais įkopė į Everestą. Labai mažas kiekis filosofų teigtų, jog tik dalis Edmundo Hillary ir dalis Tenzing Norgay įkopė į dalį Everesto 1953 metais (Mellor 1998: 86). Iš esmės, Melloras bando pagrįsti endurantizmo galimybę B sekos teorijose.

Žinoma, jei B sekos teorijose galėtų egzistuoti daiktai, kurie yra pilnai esantys kiekvienu atskiru laiko momentu, tuomet pagrįsti kismą nebūtų sunku. Deja, B sekos metafizinės prielaidos sukelia problemų bandymams pagrįsti endurantizmą. Endurantistas kismą gali paaiškinti remdamasis privilegijuota laiko tėkme bei daiktų atsiradimu ir išnykimu. Akivaizdu, jog B teoretikas turės atmesti bet kokią privilegijuotą laiko tašką. Visi laikai turėtų egzistuoti vienodai (Deng 2010: 741). Jei visi laikai koegzistuoja, tuomet tas pats galioja ir visiems laike patalpintiems faktams. Faktų koegzistavimą pripažįsta ir pats Melloras (1998: 27): „Taigi, priimti prielaidą, kaip darau aš, jog visi B-faktai egzistuoja visais laikais nebus cikliškas argumentas.“⁵⁴ Faktai yra pasaulio būsenos, kurios padaro teiginius teisingais (Mellor 1998: 26). Pasaulio būsenų aibėje egzistuoja visos būsenos, kuriose teiginiai apie daiktų savybes yra klaidingi arba teisingi, kadangi propozicija „X turi savybę Y“ turi atitinkamą pasaulio būseną ir teisingumo statusą. Vadinasi, visi teiginiai apie daiktų savybes yra B-faktai. Kol kas Melloras veikiausiai neprieštarautų tokiam samprotavimui. Problema išryškėja tęsiant šią argumentaciją toliau. B-faktai egzistuoja visais laikais ir turi vienodą realumo statusą. Jei egzistuoja pasaulio būseną, kuri padaro propoziciją „X turi savybę Y“ teisinga, tuomet daiktas X taip pat egzistuoja. Vadinasi, visi daiktai egzistuoja visais laikais ir turi vienodą realumo statusą. Visose pasaulio būsenose, žinoma, yra visi daiktai ir visos jų savybės. Tai reiškia, jog nėra jokio pagrindo teigti, kad daiktai gali egzistuoti skirtingai skirtingais laiko momentais. Neišvengiamai grįžtama prie perdurantizmo. Daiktų savybių sujungimas naudojant B sekos sąvokas duoda tik sutvarkytą aibę, tačiau niekaip neaprašo kismo.

Taigi, Melloras iš esmės susiduria su problema, kuri užkoduota B sekoje dėl pastarosios metafizinių prielaidų. Šią laiko teoriją ištraukti iš eternalizmo ir perdurantizmo, atrodo, bus bergždžia. B teorijos visada susiduria su ta pačia, kol kas neišspręsta, problema. Deja, A sekos teorijos susiduria su dar daugiau sunkumų.

4.3. Dabarties taškas ir A sekos teorijos

A sekos teorijos susilaukė gerokai mažiau dėmesio dėl kelių priežasčių. Pirmiausia, A sekos teorijos turi daugybę skirtingų laiko egzistavimo pagrindimo būdų, kurie yra tarpusavyje

⁵⁴ Žr. *Vertimai*, 20.

nesuderinami (Ingthorsson 2016: 113). Antra, šie esminiai skirtumai daugiausia yra dėl praeities ir ateities realumo statuso (pavyzdžiui, prezentizmas) (ibid.). Galiausiai, A sekos teorijos esti mažiau išvystytos dėl samprotavimo pobūdžio ir įmanomų atsakymų jam, kadangi kai kurie filosofai, kurie galėtų būti A teoretikais, teigia, jog problemos paprasčiausiai nėra (pavyzdžiui, Prioras). Bet kuris B sekos atstovas turi, atsiremdamas į McTaggarto iškeltą iššūkį, pateikti argumentą kismo galimybei, nepriklausomai nuo to, ar visas samprotavimas laikomas teisingu, ar ne. Tuo tarpu A sekos atstovas gali tiesiog atmesti samprotavimą ir neieškoti būdo sukurti laiko teoriją, kurios nepaneigtų McTaggarto paradoksas.

Dėl šių priežasčių rasti vientisą A sekos teorijų progreso liniją sunkoka. Tiesa, egzistuoja sąvoka, kurią aptikti McTaggarto tekstuose yra neįmanoma ir, kartu, kuri naudojama beveik visoms A laiko teorijoms apibūdinti – dabarties taškas arba *the NOW*. Dabarties taško koncepcija McTaggarto samprotavime atsiranda iš, tikėtina, A sekos predikatų vertinimo kaip santykių. McTaggartas teigia (1927: 20):

Ateiname prie išvados, jog A seka yra priklausoma nuo esinio⁵⁵ už A sekos ribų. Šis narys, tuomet, negalėtų pats būti laike, tačiau kartu būti toks, jog skirtingas santykis su juo nulemtų kito nario santykius kaip buvimo praeityje, dabartyje ar ateityje. Rasti tokį narį nebūtų lengva, tačiau tą padaryti būtina, jei A seka gali būti tikra. Tačiau egzistuoja svarbesnė problema, kuri užstoja kelią A sekos realumui.⁵⁶

Ši svarbesnė problema yra, žinoma, A sekos predikatų prieštaravimas. Deja, dėl šio aspekto McTaggartas niekada plačiau nepradedą analizuoti, kas galėtų būtų antrasis santykio narys, esantis už laiko ribų.⁵⁷

Tradicijoje šis antrasis narys įsitvirtina kaip dabarties taškas (*the NOW*), nors McTaggartas niekada tokio esinio nepostuluoja. Jam toks taškas nėra reikalingas. Laiko metafizinis statusas, jo atveju, yra neįprastas, o tradicinė laiko intuicija neatitinka McTaggarto metafizinės sistemos. Viskas, kas egzistuoja, yra substancija, savybė arba santykis, o tai reiškia,

⁵⁵ McTaggartas čia analizuoja A sekos narius kaip santykius, kurie turi bent du narius – įvykį ir kažką, esantį už laiko ribų. Antrasis dėmuo nėra įvardijamas, kadangi McTaggartas, jo paties žodžiais, pastebi didesnę problemą.

⁵⁶ Žr. *Vertimai*, 21.

⁵⁷ Šiame darbe dėl šios priežasties vertinau A sekos sąvokas kaip predikatus, o ne kaip santykius. McTaggartas teigia, jog pasirinkimas tarp santykių ir predikatų yra laisvas, kadangi nei vienas variantas nepakeičia jo samprotavimo išvados. Tačiau, vertinant laiko filosofiją, atitrauktą nuo McTaggarto argumento, bet kartu išlaikančią kai kurias jo prielaidas, akivaizdu, jog metafizinis skirtumas bus. Koks šis skirtumas galėtų būti, deja, yra klausimas, kuris yra už šio darbo ribų.

jog laikas nėra išskirtinė dimensija ar *a priori* juslumo forma. McTaggartas neteigia, kaip mano B. Daintonas (2010: 14), jog laikas yra kismo dimensija. McTaggartas labai specifiškai apibūdina šią substanciją (1927: 11): „Manau, būtų universaliai priimtina teigti, jog laikui būtinas kismas.“⁵⁸ Laikas tėra viena iš daugybės (pamąstomų) substancijų, tokių kaip kėdės ar stalai, tik šiuo atveju viena iš savybių (ar santykių) būtų „apima kismą“⁵⁹. Tokiu atveju nėra būtina manyti, jog antrasis santykio tarp A sekos sąvokos ir įvykio narys yra už laiko egzistuojantis dabarties taškas.⁶⁰ Ingthorssonas mano, jog McTaggartas pripažįsta, kad toks taškas galėtų egzistuoti tik todėl, kad laiko supratimas kaip tikrovę ribojančio fenomeno yra itin dažnas (2016: 44). Tiesa, skaitant McTaggartą atrodo, jog jis tiesiog per daug nesuka galvos dėl tokių esinių egzistavimo, kadangi jie visiškai svetimi jo metafizinei sistemai.

Ši sąvoka greičiausiai atsiranda bei tampa diskurso dalimi iš Oaklanderio ir Schlesingerio diskusijų aštuntame ir devintame dešimtmečiuose (Oaklander 1983: 391–392; Schlesinger 1971: 676–677 ir 1985: 91–92). Prie šių autorių diskusijų, žinoma, netiesiogiai prisideda Dummettas, kadangi, kaip minėta anksčiau, jis vienas pirmųjų įveda subjektyvizmo užuominas į McTaggarto paradoksą.

Abu autoriai dabarties tašką priskiria McTaggartui. Deja, konkrečių nuorodų ar citatų šio esinio priskyrimui pagrįsti nepateikia nei vienas. Nors šios sąvokos naudojimo negalima aptikti nei McTaggarto tekstuose (Ingthorsson 2016: 44), nei minėtųjų autorių straipsniuose, dabarties taško vartojimas tampa tradicijos dalimi, kadangi A teoretikai vienu ar kitu požiūriu turi pripažinti kažkokią objektyvią (ar iš dalies objektyvią) dabartį. Tiesa, ši sąvoka daugiausia vartojama B teorijos atstovams (arba A sekos kritikams) kritikuojant A teorijos atstovus (Oaklander 1984, 2015; Smith 2011; Garrett 2017; Vorenkamp 1995, Leininger 2013). Žinoma, įmanoma, jog skaitant literatūrą buvo praleisti A teoretikų tekstai, tačiau iš visų perskaitytų nepasitaikė nei vienas, kuriame būtų minima (*the NOW*) kaip dabarties taško sąvoka, išskyrus blyksnio teorijos⁶¹ atstovus.

Ši sąvoka netiesiogiai svarbi tolimesniam analitinės laiko filosofijos vystymuisi. Atsakymas į absoliutaus dabarties taško egzistavimo klausimą nulemia pasirinkimą tarp populiariausių laiko teorijų – prezentizmo, eternalizmo ir blyksnio teorijos.⁶² Šios trys teorijos,

⁵⁸ Žr. *Vertimai*, 2.

⁵⁹ Vertinga prisiminti, jog McTaggartas savybes apibrėžia kaip tai, kas teisinga apie substanciją.

⁶⁰ Žinoma, konceptualizuoti ar įsivaizduoti tokį esinį yra gana sunku.

⁶¹ *The moving spotlight theory*.

⁶² Žinoma, besivystant tradicijai, galiausiai atsiranda teorijos, kurias sujungia dalis minėtųjų. Tokios teorijos pavyzdys galėtų būti didėjančio laiko bloko požiūris (*growing block time*).

iš esmės, yra viso A ir B sekų atstovų diskurso tąsa (Deasy 2015: 2073–2075). Kiekvieną iš jų galima išskaidyti į atskirus ontologinius įsitikinimus – pasirinkimą tarp permanentizmo ir tranzientizmo bei dabarties taško egzistavimo ar neegzistavimo. Daugelis B sekos teoretikų atmeta bet kokio dabarties taško egzistavimo galimybę ir, kartu, yra permanentistai. Šis pasirinkimas, žinoma, veda į blokinio laiko teoriją. A sekos teoretikai, pasak Deasy, renkasi tarp tranzientizmo ir permanentizmo bei pripažįsta objektyvios dabarties egzistavimą (ibid.). Objektyvios dabarties egzistavimo ir tranzientizmo pripažinimas veda prie prezentizmo, o A sekos teoretikai, pripažįstantys permanentizmą, tampa blyksnio teorijos atstovais.

Nors A seka yra tarsi intuityvesnė ir iš pirmo žvilgsnio priimtinesnė, vienos bendros teorijos ar argumentų susistemavimo ilgą laiką nebuvo. Deasy vienas iš pirmųjų susistemino pagrindinius kontrargumentus prieš A laiko teorijas bei pateikė įmanomus atsakymus (2016). Pats Deasy teigia, jog jo tikslas yra parodyti tik tai, jog A laiko teorijos nėra filosofškai įtartinos (2016: 272).

Šitaip žvelgiant į analitinę laiko filosofiją neišvengiamai iškyla klausimas – ar McTaggarto paradoksas bei jo sąvokos vis dar yra reikalingos? Dabarties taško pripažinimas, iš esmės, neigia šio filosofo metafizinę sistemą, todėl A sekos teoretikai jau yra gerokai nutolę nuo originalios samprotavimo versijos. Dar daugiau, A sekos prieštaravimas yra gerokai svarbesnė McTaggarto samprotavimo dalis nei B sekos sąvokų amžinybė. Galiausiai, stipriausia laiko teorija, kuri įtraukia gramatinius laikus, yra prezentizmas. Akivaizdu, jog prezentizmas yra nesuderinamas su McTaggarto metafizine sistema.

Tuo tarpu B sekos teorijų atstovai, tokie kaip Melloras, Oaklander ir kiti, ieško būdų pagrįsti kismo galimybę. Vėlgi, šie teoretikai tarsi reaguoja į McTaggarto iškeltus samprotavimus, tačiau dažnai neteisingai interpretuoja tiek paradoksą, tiek šalutines išvadas. Žinoma, kaip buvo stengiamasi pagrįsti darbe, tai vyksta dėl atsisakymo į samprotavimo interpretacijos lauką įtraukti filosofo metafizines prielaidas.

Atrodo, jog McTaggarto paradoksas, įvestos sąvokos bei prielaidos tampa tik fiktyviu atskaitos tašku. Tikėtina, jog šis nepilnai reflektuotas reagavimas į perdėtai plačią paradokso interpretaciją padaro daugiau žalos nei suteikia naudos. Iš esmės McTaggarto paradokso naudojimas laiko teorijų argumentacijai pagrįsti tik uždengia kitus svarbius klausimus apie laiko ontologiją ir metafiziką. Anot Quentino Smitho (1994: 371), „Iš tiesų, literatūros apie McTaggarto paradoksą skaitytojas gali patirti beprasmybę, jausmą, jog šie debatai visada

pasiekia [visada] tą pačią aklavietę [...].⁶³ Atrodo, kad analitinės laiko filosofijos žingsnis į ontologinių prielaidų reviziją yra neišvengiamas.

⁶³ Žr. *Vertimai*, 22.

IŠVADOS

1. McTaggarto paradokso pagrindumas priklauso nuo metafizinių prielaidų, kurias filosofas išsako veikale „The Nature of Existence“.
2. Veikale atskleistos McTaggarto metafizinės prielaidos papildo ir susiaurina paradokso interpretacijas.
3. Analizuojant šias naujas interpretacijas paaiškėja, jog paradoksas remiasi dvejomis metafizinėmis prielaidomis.
 - 3.1. Pirmoji kertinė prielaida – visi laiko momentai (praeities, dabarties ir ateities) turi vienodą egzistavimo statusą.
 - 3.2. Antroji kertinė prielaida – bet kokia substancija turi visas savybes (ir tų, kurių neturi, priešingybes) vienu metu.
4. Šios prielaidos nėra eksplacitiškai atskleistos McTaggartui pateikiant paradoksą, o pateikiamos tik su samprotavimu tiesiogiai nesusijusiose „The Nature of Existence“ dalyse.
5. Beveik visa McTaggarto paradokso recepcija rėmėsi prielaida, jog minėtasis samprotavimas yra visiškai nepriklausomas nuo filosofo metafizinės sistemos.
6. Autoriai, kurie pateikdavo kontrargumentus samprotavimui, dažniausiai paradoksą interpretuodavo neįtraukdami 3.1 prielaidos, todėl buvo laisvai pasirenkamas laiko momentų egzistencinis statusas.
7. Autoriai, kurie pritardavo paradokso išvadai (A seka yra prieštaringa), tačiau atmesdavo B sekos netinkamumą laiko aprašymui, neįtraukdavo metafizinių prielaidų į savo interpretacijas.
8. B sekos teoretikų dažniausiai pateikiamas kontrargumentas McTaggartui dėl kismo galimybės – filosofas įrodo, jog neįmanoma tik įvykių, bet ne daiktų kaita.
9. Šie teoretikai neatkreipė dėmesio į kitoje „The Nature of Existence“ dalyje pateiktą argumentą prieš daiktų kismą B sekose, kuris paneigia jų iškeltus kontrargumentus.
10. Nė vienos pusės atstovai deramai neįvertino metafizinių prielaidų svarbos McTaggarto paradoksui, todėl beveik visa analitinės laiko filosofijos tradicija yra paremta neteisinga samprotavimo interpretacija.
11. Tolimesnei analitinės laiko filosofijos raidai būtina iš naujo įvertinti McTaggarto samprotavimo svarbą, naudojamą žodyną bei laiko metafizikos prielaidas.

VERTIMAI

1. I believe it to be untenable, because, as I said above, it seems to me that the A series is essential to the nature of time, and that any difficulty in the way of regarding the A series as real is equally a difficulty in the way of regarding time as real.
2. It would, I suppose, be universally admitted that time involves change.
3. It is present, will be past, and has been future. Or it is past, and has been future and present, or again is future and will be present and past. The characteristics are only incompatible when they are simultaneous, and there is no contradiction to this in the fact that each term has all of them successively.

But this explanation involves a vicious circle. For it assumes the existence of time in order to account for the way in which moments are past, present and future. Time then must be pre-supposed to account for the A series. But we have already seen that the A series has to be assumed in order to account for time. Accordingly, the A series has to be pre-supposed in order to account for the A series. And this is clearly a vicious circle.

4. Even if we are somehow compelled to move forward in this way, we only get contradictions half the time, and it is not obvious why we should regard these rather than their running mates as the correct stopping-points. But why do we have to make the wrong moves in any case? At least after the first few times, when we've seen the trouble it gets us into, why not pass to the corrected version immediately?
5. No doubt my anticipation of an experience M, the experience itself, and the memory of the experience are three states which have different qualities. But it is not the future M, the present M, and the past M, which have these three different qualities.
6. The specious present of our observations -- varying as it does from you to me -- cannot correspond to the present of the events observed.[...] On either hypothesis -- whether we take time as real or as unreal -- everything is observed in a specious present, but nothing, not even the observations themselves, can ever be in a specious present.
7. Moreover, there are many places in the text that show that he thinks the existence of the B series really would suffice for the existence of time.
8. I suggest that we must take McTaggart to think that there is no such property as being hot.

9. Goodness, happiness, redness, sweetness are qualities.
10. But there could be no time if nothing changed. And if anything changes, then all other things change with it. For its change must change some of their relations to it, and so their relational qualities. The fall of sand-castle on the English coast changes the nature of the Great Pyramid.
11. The B series, however, cannot exist except as temporal, since earlier and later, which are the distinctions of which it consists, are clearly time-determinations.
12. That is to say, there is change, on Mr. Russell's view, if the proposition "at the time T my poker is hot" is true, and the proposition "at the time T' my poker is hot" is false. [...] But this makes no change in the qualities of the poker. It is always a quality of that poker that it is one which is hot on that particular Monday. And it is always a quality of that poker that it is one which is not hot at any other time.
13. But every moment, like every event, is both past, present, and future. And so [sic] a similar difficulty arises. If M is present there is no moment of past time in which it is past. But the moments of future time, in which it is past, are equally moments of past time, in which it cannot be past. Again, that M is future and will be present and past means that M is future at a moment of present time and present and past at different moments of future time. In that case it cannot be present or past at any moments of past time. But all moments of future, in which M will be present and past, are equally moments of past time.
14. His argument has been a bitter legacy to its critics because, unlike arguments of similar persuasion from Plato to Spinoza and from Augustine to Bradley, it does not depend on any ostensibly ontological premises, nor does it resort to metaphors of the order of Plato's „Time is the moving image of Eternity“.
15. If my poker, for example, is hot on a particular Monday, and never before or since, the event of the poker being hot does not change. But the poker changes, because there is a time when this event is happening to it, and a time when it is not happening to it. But this makes no change in the qualities of the poker. [...] Both these qualities are true of it at any time – the time when it is hot and the time when it is cold. And therefore it seems erroneous to say that there is any change in the poker. The fact that it is hot at one point in a series and cold at other points cannot give change, if neither of these facts change – and neither of the does.
16. Smith simply claims that an appeal to succession avoids the contradiction that McTaggart finds in temporal attributions, but he does not offer an argument.

17. Change, obviously if vaguely, is something having a property at one time and not at another.
18. If a poker is hot at 2.15 and cold at 3.15, then those always were and always will be its temperatures at those times. [...] But what stops a poker's being hot at one end and cold at the other being a case of change is precisely that its hot and cold ends coexist in a single world, albeit in different B-places. But then, as we saw in chapter 2, on a B-theory the hot poker and the cold also coexist in a single world, albeit at different B-times. So [sic.] if, as everyone agrees, coexistence rules out change in the spatial case, how can it be compatible with change in time?
19. For why, to take the second one first, must facts change in order to be changes? If for example the relevant facts are that a poker is hot at 2.15 and cold at 3.15, why can these facts not constitute a change in the poker, just because they always were and always will be facts?
20. So it will beg no question here to assume, as I do, that all B-facts exist at all times.
21. We have come to the conclusion that an A series depends on relations to a term outside the A series. This term, then, could not itself be in time, and yet must be such that different relations to it determine the other terms of those relations as being past, present, or future. To find such a term would not be easy, and yet such a term must be found, if the A series is to be real. But there is a more positive difficulty in the way of the reality of the A series.
22. Indeed, a reader of the literature of McTaggart's paradox might well come away with an impression of futility, a sense that the debate repeatedly ends at the same impasse[...]

LITERATŪROS SĀRAŠAS

1. Baldwin, T. 1999. Back to the Present. *Philosophy* [interaktyvus], 74(2): 177-197. Prieiga per internetu: JSTOR [žiūrēta 2019 11 10].
2. Broad, C. D. 1933. *Examination of McTaggart's Philosophy: Volume I*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Broad, C. D. 1938. *Examination of McTaggart's Philosophy: Volume II* [interaktyvus]. Cambridge: Cambridge University Press. Prieiga per internetu: <http://stafforini.com/broad/Broad%20-%20Examination%20of%20McTaggart's%20philosophy,%20vol.%202,%20part%201.pdf> [žiūrēta 2020 03 25].
4. Craig, W. L. 1998. McTaggart's Paradox and the Problem of Temporary Intrinsic. *Analysis* [interaktyvus], 58(2): 122-127. Prieiga per internetu: JSTOR [žiūrēta 2020 04 15].
5. Craig, W. L. 2000. *The Tensed Theory of Time: A Critical Examination*. Dordrecht: Springer.
6. Christensen, F. 1974. McTaggart's Paradox and the Nature of Time. *The Philosophical Quarterly* [interaktyvus], 24(97): 289-299. Prieiga per internetu: JSTOR [žiūrēta 2020 02 05].
7. Dagys, J. 2008. J. McTaggart and H. Mellor on Time. *Problemos* [interaktyvus], 73: 115-121. Prieiga per internetu: Problemos [žiūrēta 2019 10 15].
8. Dainton, B. 2010. *Time and Space*. 2-as leidimas. Durham: Acumen Publishing.
9. Deasy, D. 2015. The moving spotlight theory. *Philosophical Studies* [interaktyvus], 172: 2073-2089. Prieiga per internetu: EBSCO [žiūrēta 2020 05 20].
10. Deasy, D. 2016. Philosophical Arguments Against A-Theory. *Pacific Philosophical Quarterly* [interaktyvus], 99(2): 270-292. Prieiga per internetu: Wiley Online Library [žiūrēta 2020 05 20].
11. Deng, N. 2010. "Beyond A- and B-Time" Reconsidered. *Philosophia* [interaktyvus], 38: 741-753. Prieiga per internetu: Springer [žiūrēta 2020 03 18].
12. Deng, N. 2013. Our Experience of Passage on the B-Theory. *Erkenn*, 78: 713-726.
13. Dummett, M. 1960. A Defense of McTaggart's Proof of the Unreality of Time. *The Philosophical Review* [interaktyvus], 69(4): 497-504. Prieiga per internetu: JSTOR [žiūrēta 2020 01 24].

14. Dyke, H. 2002. McTaggart and the Truth About Time. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 50: 137-152.
15. Falvey, K. 2010. The View from Nowhen: The McTaggart-Dummett Argument for the Unreality of Time. *Philosophia* [interaktyvus], 38: 297-312. Prieiga per internetą: Springer [žiūrėta 2019 12 10].
16. Garrett, B. 2017. Time, Space, Dummett and McTaggart. *Metaphysica* [interaktyvus], 18(1): 61-67. Prieiga per internetą: DeGruyter [žiūrėta 2020 06 03].
17. Ingthorsson, R. 1998. McTaggart and the Unreality of Time. *Axiomathes* [interaktyvus], 9(3): 287-306. Prieiga per internetą: Springer [žiūrėta 2020 06 02].
18. Ingthorsson, R. 1999. Understanding McTaggart's Paradox. *Metaphysics in the Post-Metaphysical Age* [interaktyvus], 2: 1-7. Prieiga per internetą: [https://www.researchgate.net/publication/233381726 Understanding McTaggart%27s Paradox](https://www.researchgate.net/publication/233381726_Understanding_McTaggart%27s_Paradox) [žiūrėta 2020 04 02].
19. Ingthorsson, R. 2016. *McTaggart's Paradox*. Routledge: New York.
20. Yehezkel, G. 2009. McTaggart, the Flow of Time and the Disanalogy between Time and Space. *Kriterion*, 22(1): 32-43.
21. Leininger, L. 2013. On Mellor and the Future Direction of Time. *Analysis*, 74(1): 148-157.
22. LePoidevin, R. 1991. *Change, Cause and Contradiction: A Defense of the Tenseless Theory of Time*. London: Macmillan.
23. Lowe, E. J. 1987. The Indexical Fallacy in McTaggart's Proof of the Unreality of Time. *Mind*, 96(381): 62-70.
24. McTaggart, J. M. E. 1908. The Unreality of Time. *Mind* [interaktyvus], 17(68): 457-474. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2019 09 30].
25. McTaggart, J. M. E. 1921. *The Nature of Existence: Volume I* [interaktyvus]. London: Cambridge University Press. Prieiga per internetą: <http://www.stafforini.com/docs/McTaggart%20-%20The%20nature%20of%20existence%201.pdf> [žiūrėta 2019 11 15].
26. McTaggart, J. M. E. 1927. *The Nature of Existence: Volume II*. London: Cambridge University Press.
27. Mellor, D. H. 1998. *Real Time II*. London: Routledge.
28. Mink, L. O. 1960. Time, McTaggart and Pickwickian Language. *The Philosophical Quarterly* [interaktyvus], 10(40): 252-263. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2020 01 20].

29. Oakeley, H. 1930. Time and the Self in McTaggart's System. *Mind* [interaktyvus], 39(154): 175-193. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2019 11 06].
30. Oakeley, H. 1947. The Philosophy of Time and the Timeless in McTaggart's Nature of Existence. *Proceedings of the Aristotelian Society* [interaktyvus], 47: 105-128. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2020 03 15].
31. Oaklander, N. 1983. McTaggart, Schlesinger, and the Two-Dimensional Time Hypothesis. *The Philosophical Quarterly*, 33(133): 391-397.
32. Oaklander, N. 1987. McTaggart's Paradox and the Infinite Regress of Temporal Attributions: A Reply to Smith. *The Southern Journal of Philosophy* [interaktyvus], 25(5): 425-431. Prieiga per internetą: Wiley Online Library [žiūrėta 2020 03 12].
33. Oaklander, N. 1996. McTaggart's Paradox and Smith's Tensed Theory of Time. *Synthese* [interaktyvus], 107: 205-221. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2019 10 20].
34. Oaklander, N. 2004. *The Ontology of Time*. New York: Prometheus Books.
35. Oaklander, N. 2009. McTaggart's Paradox and Crip's Presentism. *Philosophia* [interaktyvus], 38: 229-241. Prieiga per internetą: Springer [žiūrėta 2019 12 15].
36. Oaklander, N. 2015. Temporal Phenomena, Ontology and the R-Theory. *Metaphysica*, 16(2): 253-269.
37. Parsons, J. 2002. A-Theory for B-Theorists. *The Philosophical Quarterly* [interaktyvus], 52(206): 1-20. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2020 03 26].
38. Percival, P. 2002. A Presentist's Refutation of Mellor's McTaggart. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 50: 91-118.
39. Prior, N. 1967. *Past, Present and Future*. Oxford: Clarendon Press.
40. Rettler, B. 2012. McTaggart and Indexing the Copula. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* [interaktyvus], 158(3): 431-434. Prieiga per internetą: Springer [žiūrėta 2020 02 26].
41. Russell, B. 2009. *The Principles of Mathematics*. London: Routledge.
42. Sharma, R. K. 2015. *J. M. E. McTaggart: Substance, Self, and Immortality*. Lanham: Lexington Books.
43. Smith, Q. 1993. *Language and Time*. Oxford: Oxford University Press.
44. Smith, Q. 1994. The Logical Structure of the Debate About McTaggart's Paradox. *Philosophy Research Archives*, XIV: 371-379.
45. Smith, J. J. N. 2011. Inconsistency in the A-Theory. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 156(2): 231-247.

46. Schlesinger, G. 1971. The Structure of McTaggart's Argument. *The Review of Metaphysics*, 24(4): 668-677.
47. Schlesinger, G. 1985. How to Navigate the River of Time. *The Philosophical Quarterly* [interaktyvus], 35(138): 91-92. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2020 02 26].
48. Taylor, A. E. 1928. Book Review: The Nature of Existence. *Theology* [interaktyvus], 17(101): 311-318. Prieiga per internetą: Sage Journals [žiūrėta 2019 12 03].
49. Thomson, J. J. 2001. McTaggart on Time. *Philosophical Perspectives*, 15: 229-252.
50. Tegtmeier, E. 2007. Three Flawed Distinctions in the Philosophy of Time. *Metaphysica* [interaktyvus], 8: 53-59. Prieiga per internetą: EBSCO [žiūrėta 2020 01 25].
51. Vorenkamp, D. 1995. B-Series Temporal Order in Dōgen's Theory of Time. *Philosophy of East and West*, 45(3): 387-408.
52. Wahlberg, T. H. 2013. Dissolving McTaggart's Paradox. In: *Johanssonian Investigations*. De Gruyter: Berlin.
53. Williams, C. 1996. The Metaphysics of A- and B-Time. *The Philosophical Quarterly* [interaktyvus], 46(184): 371-381. Prieiga per internetą: JSTOR [žiūrėta 2020 02 26].